

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

FREDERIKSBERG

GENNEM TIDERNE

XV

1974

UDGIVET AF
HISTORISK-TOPOGRAFISK SELSKAB
FOR FREDERIKSBERG

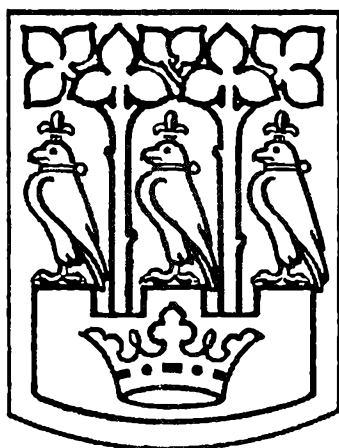
1975

**FREDERIKSBERG
GENNEM TIDERNE
XV**

FREDERIKSBERG

GENNEM TIDERNE

XV

1974

UDGIVET AF
HISTORISK-TOPOGRAFISK SELSKAB
FOR FREDERIKSBERG

1975

Redigeret af *Sven Houmøller*

ISBN 87 87477 02 5

KAMMA RAHBEK.
Silhouet af F. L. Schmitz 1805. (Bakkehuset).

Kamma Rahbek

1775–1829

Af ANNE E. JENSEN

INDLEDNING

NÅR man skal skrive om mennesker, der har levet henved 200 år før os, støder man på mange vanskeligheder. For det første har meget i vort livssyn og i vor menneskeopfattelse ændret sig og i første færd kan det synes, som om vi har fjernet os så langt fra dem, at egentlig forståelse ikke er mulig. Imidlertid viser det sig ofte, at man ved nogen tids beskæftigelse med deres liv – og det vil jo først og fremmest sige med deres skriftlige efterladenskaber, breve, dagbøger, memoirer – indser, at den tilsyneladende store afstand kan mindskes, hvis man vel at mærke læser med et åbent sind og med vilje til at forstå. Eet er i al fald sikkert; man må søge at betragte fortidens mennesker ud fra *deres* forudsætninger, og, så vidt det er muligt, må man undgå at dømme dem ud fra sin egen tids normer. Det absolut objektive syn på fortiden er vel ikke muligt for nogen, men man behøver derfor ikke at opgive at tilstræbe en så tilnærmelsesvis stor objektivitet, som man nu engang formår.

En anden vanskelighed ligger i den store forandring vort sprog har undergået i de sidste 200 år. Mange ord, som dengang var gængse, er i dag gledet helt eller næsten helt ud af vor sprogbrug. Men endnu større problemer ligger deri, at mange ord har skiftet betydning. I nogle tilfælde er betydningsændringen så åbenbar, at man er klar over, at man må bruge en ordbog,¹ i andre tilfælde kan det ske, at man ikke bliver klar over den, og så risikerer man meget nemt at misforstå teksten, at få et forkert indtryk af den sammenhæng det pågældende ord står i og dette kan i sidste instans føre til, at man får et urigtigt indtryk af den skrivende. Et eksempel på et sådant ord er »sanselig«.

For os har ordet et overvejende erotisk indhold. Men det havde det ikke for Kamma Rahbek og hendes tid. For dem omfattede adjektivet »sanselig«, alt hvad vi kan opfatte med vore sanser, se, høre, lugte, føle, smage, og modsætningen til det sanselige var »det ideelle«, dvs. begreber, ideer, der er oversanselige. I kristen sprogbrug er det modsætningen mellem jordisk og evigt.²

Omkring betydelige mennesker danner der sig ofte myter. Nogle af disse myter kan være skabt af personen selv med henblik på eftertiden, andre, vel de fleste, dannes af berømte mænds eller kvinders slægt. Slægtstraditioner blev i det 19. århundrede ofte betragtet som historie og pietetsfuldt overleveret fra den ene generation til den næste. Andre myter bliver dannet af litterater og skribenter, som ønsker at opfatte en fortidig person i et bestemt perspektiv, eventuelt som støtte for en allerede dannet teori. Disse forskellige former for myter findes også knyttet til Kamma Rahbeks person og karakter. Myter kan være smukke og måske ligger der i menneskets natur en trang til at skabe myter. Men hvis myten dækker over en sandhed, som har et dybere og videre perspektiv, må myten skrælles af, så personen står i et klarere lys, som ikke nødvendigvis behøver at være et ubarmhjertigt lys.

At skrive om Kamma Rahbeks liv er en vanskelig opgave. Ikke blot på grund af de sproglige problemer eller på grund af myterne, men også fordi hun var en kompliceret natur. Dertil kommer, at hun fra sin ungdom og hele livet ud evindeligt beklagede sig over sit dårlige helbred, sin træthed, sine smerter osv. Selv hendes nærmeste var i vildrede med i hvor høj grad, der var tale om egentlig sygdom og hvor meget af hendes svaghed var, som man sagde, »indbildt«. J. P. Mynster, der vel var et af de mennesker, der kendte hende bedst, mente at hendes klager over helbredet »... just ikke skulde forstaaes efter Bogstaven, thi indtil de sidste Aar var hun dog ikke egentlig svagelig.«³

En tilbundsående skildring af Kamma Rahbek og hendes liv på Bakkehuset ville kræve et langt større antal sider, end der her er givet mulighed for. I stedet for at skrive en sammenpresset biografi har jeg derfor valgt at begrænse stoffet kraftigt og har søgt at følge en linje i Kamma Rahbeks personlige udvikling ved at skildre hendes venskab med fire betydelige og meget forskellige personligheder i tiden:

J. G. C. Adler, P. A. Heiberg, J. P. Mynster og Chr. Molbech. Det vil bl. a. medføre, at Kammas ægteskab og hendes liv i familiens kreds ligger uden for denne fremstillings ramme, det samme gælder hendes venskabsforbindelser med en lang række mere eller mindre kendte kvinder og mænd i hendes samtid.

I

Karen Margrethe Heger blev født den 19. oktober 1775. Hendes fader Hans Heger var assessor i Hof- og Stadsretten og drev desuden et bryggeri i Nørregade, som han havde arvet efter sin fader. Kammas mor Anna Louise Drewsen stammede også fra en velhavende familie. Hendes fader havde grundlagt papirfabrikken »Strandmøllen« ved Springforbi, som blev videreført af hendes ældre broder Chr. Drewsen.

Desværre ved vi meget lidt om Kammas barndom og ungdom. Selv har hun ikke givet nogen skildring af sit liv og vi er derfor henvist til spredte udtalelser i hendes egne og andres breve og til Rahbeks oplysninger i sine *Erindringer*.¹ I vor tid er vi opmærksomme på, hvor meget barndomstiden betyder for et menneskes senere liv, og det er derfor naturligt, at vi føler trang til at kende det hjem, Kamma voksede op i. Men på grundlag af de sparsomme kilder, der er til vor rådighed, ville vi kun kunne tegne et meget overfladisk billede af livet i den store gård i Nørregade, hvor familien boede. Kamma havde tre brødre, Steffen, Carl og Peder, henholdsvis seks, fire og to år ældre end Kamma og en lillesøster, Christiane, født syv år efter Kamma. Om sin barndom har Kamma kun udtalt sig sjældent. I et brev til Mynster skrev hun, at hendes skolekundskaber ikke var store, da hun tilbragte det meste af sin barndom blandt »... lutter gale og forvildede Drengene, og for det meeste i Gaarden.«² Rahbek fortæller i sine *ERINDRINGER*,³ at Kamma var elev i et dengang kendt pigeinstitut, som blev ledet af Madam Lucie Linde,⁴ men vi ved ikke hvorlænge hun gik i madam Lindes skole. Om sin skoletid har hun selv blot fortalt, at hun var dårlig til slags håndarbejde, men blev rost for sit gode hoved.⁵

Det er ikke muligt at sige noget præcist om Kammas forhold til sine

forældre. Om deres ægteskab gik der i forrige århundrede mange mærkelige rygter, som efterhånden samlede sig til en myte, hvis hovedindhold var, at fru Heger havde bedraget sin mand og at han til straf lod hende leve afsondret på den øverste etage i den store bryggergård i Nørregade. Desværre forblev myten ikke inden for slægtens vægge, hvor den rettelig hørte til, men blev af to af familien Drewsens medlemmer bragt ud til en større offentlighed. Den ene var fru Hegers nevø, Johan Christian Drewsen (født 1777), og den anden hans datter, Ophelia Pingel (født 1801).

Johan Chr. Drewsen skrev som ældre nogle selvbiografiske optegnelser, som først blev offentliggjort i 1916.⁶ Han kender hele slægtstraditionen om Anna Louise Heger og prøver at forsvare hende mod de værste beskyldninger bl.a. ved at henvise til, at hans far altid havde anset sin søster for uskyldig. Men Johan Chr. Drewsen kom imidlertid til at udbygge myten ved at fortælle om nogle barndomserindringer fra onklens og tantens hjem i Nørregade, hvor han mener at kunne huske, at han besøgte hende på et lille tagkammer, hvorhen hun var forvist af sin tyranniske og skinsyge mand. »... Med hvilken Glæde og Ømhed modtog hun ikke os, den kiæreste Broders Børn, naar vi besøgte hende i hendes lille Stue, der neppe kunde rumme en Seng, et Bord og to Stole, hvorfor, naar flere end een kom, den ene maatte sidde paa Sengen.«⁷

Fra den gamle fru Ophelia Pingel, der døde i 1895, havde litteraturhistorikeren H. Schwanenflügel fået at vide, at Kammas mor gik i slægten for at have været en »usædelig« kvinde og denne slægtstradition blev af Schwanenflügel benyttet til den groteske påstand, at Kamma havde arvet sin moders »... flakkende, fortærende, erotiske Lidenskab.«⁸ På dette grundlag har personalhistorikere diskuteret heftigt for og imod fru Hegers »Usædelighed«. Det hele er, målt med moderne kildekritiks alen, intet værd.

Det eneste primære materiale til belysning af Kammas mor er de syv breve, der er overleveret fra hendes hånd. Det ene er velkendt, skrevet til Rahbek på hans fødselsdag i december 1797, og viser direkte og indirekte det gode forhold, der eksisterede mellem fru Heger og hendes svigersøn.⁹ De andre breve er skrevet til Kamma, og de fleste er afsendt i august og september 1794 fra Strandmøllen, hvor Fru Heger

ANNA LOUISE HEGER, født
Drewsen. Kobberstik af W.
Flint. (Bakkehuset).

og Christiane var på sommerophold, mens Kamma var i byen og styrede huset i Nørregade. Fru Heger virker veloplagt og glad, og brevene viser, at der har bestået et nært og venindeagtigt forhold mellem moder og datter.¹⁰ Fra samme sommerferie er bevaret en lille billet fra Christiane til Kamma, meget barnlig og ubehjælpelig men velment. Christiane slutter sit brev med følgende hilsen: »... En flittig hilsen til min gode Fader og dig fra min moder, alle herude og mig! lev vel. din C. G. E. Heger.«¹¹

Efter disse hyggelige familiebreve virker det næsten som et chock at læse fru Hegers lange brev, der blot er dateret »Strandmøllen d. 30. august«. Efter brevet indhold kan det siges med sikkerhed, at det må være fra sommeren 1797. Dette brev viser, at Fru Heger har oplevet en krise i sit ægteskab men intet om, af hvilken art den har været. Brevet viser også, ved alt det udtalte, at Kamma må have vidst, hvad

moderen hentyder til. Fru Heger er igen på sommerophold hos sin broder og svigerinde, denne gang uden Christiane. Kamma og Rahbek, der var blevet forlovede i januar 1797, har været på besøg på Strandmøllen, og Fru Heger og Tante Drewsen taler meget om dem og håber, at de snart igen kommer på besøg. Chr. Drewsen er åbenbart syg og Fru Heger er bekymret for ham. Det piner hende at se ham lide: »... ham som ieg skylder saa uendelig meget, ham som fra min første Barndom af har været mig en troefast Ven og Broder. Hvor ofte har han ikke været mig min Fader, naar ieg tænker tilbage paa den skrækkelige tiid da ieg intet Hiem havde, da var han den ieg fløy til, han modtog mig med Broderlig ømhed, ieg kastede mig i hans Arme, og troeligen deelte han min Skiebne, uskyld kiere gode Datter at ieg i dette øyeblik udfolder Dig min heele Følelse, det gjør mig ondt, ieg her forstyrrer i dette øjeblik dit gode Luune, men ieg kiender dig ieg veed Du overbærer med mig; den gode kiere Morbroder og Strandmøllen gienkalder mig saa meget, erindrer mig om de mange glade tiimer ieg med ham der har nyt, men det minder mig ogsaa om de mange mørke Dage ieg der har tilbragt. Himlen ske tak det er forbie og haabet om en bedre Fremtid skald saa meget muelig søge at forglæmme det forbigangne, ja gode kiere Datter! du med den gode Rabek giver mig nye løst til livet, ieg vænter mig endnu glade Dage, ieg haaber at deele dem med eder kiere og elskelige Børn. O denne Tanke er mig trøstende. Himlen give at ieg maa leve at see den opfyldt.«¹²

Når Kamma åbenbart kender sin moders »mørke Dage« og deres årsag, kunne det tyde på, at krisen ikke var af gammelt dato. Det samme kan hendes ord om Rahbek og det håb, hun knytter til datterens og svigersønnens fremtid, måske også give en antydning om. Men fru Heger fik ikke lang tid sammen med Kamma og Rahbek, hun døde i marts 1799 godt et halvt år efter deres bryllup.

Det er først flere år efter sin moders død, at vi i Kammas breve finder udtryk for varmere følelser for faderen. Hans Heger var på mange måder en særpræget mand. Han havde et alsidigt håndslag og vidtspændende interesser. Han kunne snedkerere, slibe glas og linser, male, tegne og komponere. Men al denne virksomhed syntes ikke at være forenet med et rigt følelsesliv, den udfyldte måske snarere et tomrum.

HANS HEGER. Kobberstik af
W. Flint. (Bakkehuset)

Da Kamma i 1812 læste Goethes erindringer, *AUS MEINEM LEBEN*, var hun skuffet over bogen som sådan, den stemte vist ikke overens med hendes opfattelse af en selvbiografi, men det morede hende at læse, at Goethe i sin barndom havde været offer for sin faders teoretiserende opdragelsesprincipper,¹³ og hun skrev til Mynster, at hun fandt stor lighed mellem den ældre Goethe og »Theorien, min Fader«.¹⁴

Selv om Kamma senere i livet var taknemmelig for alt det, hendes fader havde lært hende, så kan det godt tænkes, at undervisningen til tider har været anstrengende. Af ham lærte Kamma først og fremmest sprog, særlig de romanske, fransk, italiensk og spansk, som stod hans hjerte nær. Derimod var det hendes broder Peder, der satte hende igang med at lære engelsk, et sprog hun kom til at elske og dyrkede hele sit liv. Hans Heger var også meget kyndig i havebrug og havde en

mønsterhave bag ved gården i Nørregade¹⁵ og her lærte Kamma tidligt af sin fader både kærligheden til blomster og planter og kendskabet til rationelt havebrug.

Familien Heger i Nørregade hørte til Frue Sogns menighed og Kamma blev konfirmeret i Frue Kirke af stiftsprovst Poul Danchel Bast. Da Kommunionbøgerne fra provstekonfirmationerne brændte i 1807, kan Kammas konfirmationsår ikke bestemmes. Provst Bast var ingen betydelig prædikant og har tydeligvis ikke gjort noget indtryk på Kamma, for efter sin konfirmation gik hun til gudstjenester i den tyske menigheds Friedrichskirche på Christianshavn, den nuværende Christianskirke. Her fandt hun en præst efter sit hjerte i provst Jacob Georg Christian Adler, der i 1783 var blevet professor i syrisk sprog ved Københavns universitet og i 1785 præst ved Friedrichskirche. I 1789 blev han tillige hofpræst. Han var, som den største del af datidens gejstlighed, præget af oplysningstidens rationalistiske teologi, men modsat Bast var han en alvorlig sjælesørger og en bevægende prædikant. Der findes flere samtidige udtalelser om hans popularitet. Hans tyske prædikener var klare og letforståelige og hans optræden på prædikestolen var naturlig og prunkløs.¹⁶ Søndagsturene fra Nørregade til Christianshavn stod senere for Kamma som det lykkeligste i hendes ungdom.¹⁷ En senere bitter udtalelse til Mynster tyder på, at hendes fader ikke brød sig om hendes megen kirkegang og har prøvet at dæmpe den.¹⁸ Derimod havde hun sin moders fulde sympati, det ser man af et af de tidligere nævnte breve fra fru Heger til Kamma.¹⁹

For Kamma blev Adler af livsvarig betydning. Hun har fået nær kontakt med ham på et tidspunkt, hvor hendes sind har været modtageligt og bøjeligt, og måske kan hendes dybe betagelse af ham, hvad hun senere lidt skæmtende kaldte sin »Adoration« af Adler, tyde på, at ingen af hendes forældre har kunnet give hende den religiøse hjælp som hun åbenbart har haft brug for. Adlers prædikener satte dybe spor i hendes hele livssyn og hun nævner ham ofte senere i livet, altid med dyb taknemmelighed.

Til Chr. Molbech skrev Kamma i 1813, at det var Adler, der havde lært hende at bøje sig for Guds vilje. Hvad Kamma mente dermed, kan vi få nærmere oplyst ved at læse i Adlers trykte prædikensamling, der blev udgivet i to bind på både tysk og dansk.²⁰ En prædiken på 8.

søndag efter Trinitatis har temaet »Christendommens Hovedsag, at gjøre Guds Villie« og er holdt over Jesu ord i Bjergprædikenen: »... ikke de, som sige Herre! Herre! men de, som gjøre Guds Villie, skulle komme i Himmeriget«. ²¹ Adler udlægger bibelordet ved at understrege, at man ikke er kristen, blot fordi man er undervist i religionen og fordi man i det ydre bekender sin tro. Heller ikke sværmerisk taknemmelighed over Guds velgerninger, eller vemodige betragtninger over Jesu død er tilstrækkelige. »... Nei, vi maae gjøre Guds Villie,... Og hvori bestaar denne? I den redelige, uindskrænkede og til Livets Ende vedvarende Bestræbelse, stedse at ville gjøre, og befordre det, som er Ret og Godt«. ²²

Når man i tankerne prøver at sammenfatte, hvad Kamma i sine mange breve har skrevet om religiøse og etiske emner, viser det sig, at Adlers ovenfor citerede ord kunne sættes som et motto over Kammas liv, eller snarere som hendes trosbekendelse. Det var disse ord, hun brugte som ledetråd for sine tanker og handlinger. Og det indre – og til tider ydre – drama i Kammas liv har sin dybeste grund i dem.

Det er nødvendigt at fremhæve Adlers betydning for Kamma, da en af myterne om hende går ud på, at hendes religiøsitet blot var en konventionel overflade. Troels-Lund har i sin berømte bog *BAKKEHUS OG SOLBJERG* givet et meget smukt og varmt portræt af Kamma, men det må desværre siges med al tydelighed, at portrættet er fortegnet. Han opfatter Kamma som en art naturromantiker, der gennem sine personlige oplevelser, bl.a. skuffelsen over, at hendes ægteskab forblev barnløst og ved sin inderlige kontakt med naturen i sin have, nåede frem til en helt udogmatisk, romantisk livsopfattelse. Endvidere mener Troels-Lund, at Kammas »vage begreb om en skaber« først ved påvirkning fra Mynster efter 1804 »... fæstnede sig til tro på en personlig Gud, hvis væsen er kærlighed. I denne opfattelse fandt alt, hvad hun selv havde tænkt, ligesom sin afslutning«. ²³ Mynsters eget vidnesbyrd lyder ganske anderledes, han skriver i sine erindringer, at Kamma »fra sin Barndom ...havde havt en religiøs og kirkelig Tendents«. ²⁴ Når dertil kommer, at vi har ikke eet men mange udsagn fra Kamma om, at Adler var hendes uforglemmelige religionslærer, ²⁵ må det vist være klart, at Troels-Lunds karakteristik af Kamma er en myte.

Hvad Kammas »naturromantik« angår skal man også være opmærksom på, at hendes naturfølelse, således som hun selv har givet udtryk for den, i sin grund er præget af det 18. århundredes i almindelighed og af faderens og Adlers i særdeleshed. Hans Heger var udpræget oplysningsmand og hans interesse for blomster og havebrug bærer intet spor af romantik. Han var først og fremmest grebet af en faglig interesse for havekunst og havde samarbejde med en af tidens betydeligste gartnere, F. L. Holbøll, gartner ved Botanisk Have. Kamma gik i sin faders spor og arbejdede meget sagligt i sin have, der ikke blot omfattede prydblomster men også grøntsager og frugter til husholdningen.²⁶

En egentlig romantisk naturtilbedelse finder man ikke i Kammas breve. Hendes naturopfattelse er derimod tydeligt i slægt med Adlers. I en prædiken til 6. søndag efter påske med titlen »Anvisning til glad Nydelse af den skønne Natur«,²⁷ indprenter Adler sin menighed, at man i den skønne forårstid ikke blot må sværme tankeløst i forårets vinduer²⁸ men med største opmærksomhed bør man studere naturens mangfoldighed i det mindste som i det største.²⁹

Allerede da Kamma giftede sig med Rahbek i 1798 og flyttede ud til Bakkehuset, langt uden for byens volde, ja Bakkehuset var i virkeligheden kun en sommerbolig, var der mange som undrede sig, og senere har man i bøger og artikler tit stødt på udtalelser om den stakkels Kamma, der for at gøre Rahbek tilpas fandt sig i at bo året rundt på det landlige, primitive Bakkehus, hun der var vant til den store, komfortable gård i Nørregade i byens centrum. Men Kamma har selv understreget, at hun af egen fri vilje boede så langt fra byen,³⁰ og da hun i 1807 sammen med Rahbek forlod Bakkehuset, som blev besat af englænderne, og i to måneder boede i København hos sin familie, længtes hun lige så meget som Rahbek efter at komme tilbage til det kære Bakkehus.³¹

Sagen var, at Kamma fra sin ungdom havde fået høje tanker om et stille liv på landet. Hun syntes, det måtte være det ideelle at leve i en præstegård og forstod ikke, at Mynster kunne klage over sin ensomhed i Spiellerup.³² Hun brød sig heller ikke om at deltage i for megen selskabelighed, brød sig ikke om at danse og brød sig ikke meget om at gå i teater. Det vil sige, at det københavnske liv i det velhavende

borgerskabs kredse ikke tiltrak hende meget. På dette punkt er der en tydelig modsætning mellem de to søstre Heger. Måske kan noget af Kammass særpræg på disse områder forklares som en påvirkning fra Adler, der i sit livssyn nok var noget præget af pietismen. Adler advarede ofte i sine prædikener mod »skadelige Adspredelser«, f. eks. i sin prædiken på 20. søndag efter Trinitatis. Han mener, at den der bruger sin tid på selskaber og forlystelser kan ikke få ro og kræfter til: »... en fortrolig Omgang med sig selv og med Gud.«³³ Adler advarer sine tilhørere mod at begynde på at deltage i de »Arter af Fornøielser«, der er forbundne med »mange Uroligheder og Adspredelser«, for er man først eengang begyndt på at føre et liv efter modens bud, vil man aldrig kunne frigøre sig fra det.³⁴ Adler opstiller i modsætning til det mondæne, overfladiske liv en tilværelse, der bestaar i nydelsen af den skønne natur, omgang med nogle vise og fortræffelige mennesker og et stille, hjemligt liv, hvor der er tid til alvorlig eftertanke og til læsning af gode bøger.³⁵

I 1792 blev Adler udnævnt til superintendent (biskop) over Slesvig, (hvor han var født), og i marts 1793 holdt han afskedsprædiken såvel i Friedrichskirche som i Slotskirken. Begge prædikener blev trykt samme år på tysk og dansk, hvad der vidner om hans store popularitet. Har Kamma ikke været hindret af sygdom, har hun givet været til gudstjeneste i Friedrichskirche den 3. marts, da Adler tog en meget bevæget afsked med sin menighed. Han søgte med stor inderlighed og styrke at indprente sine tilhørere for sidste gang den religion og det livssyn, som han gennem syv år havde undervist dem i. Mange af hans forskrifter og læresætninger genspejles senere i Kammass breve.

Adlers lære var præget af det 18. århundredes optimisme og af en ubrydelig tro på, at det er mennesker muligt at gøre stadig fremgang i erkendelse og moral, hvis den enkelte aldrig trættes i at trænge videre frem på den kristelige fuldkommenheds vej. Men dertil kræves en stadig iver efter at berige sig med ædle kundskaber, at søge sporene over alt af den guddommelige godhed og derved gøre sig mere og mere bekendt med det »lyksaliggørende Forsyn«. Selv om det er svært, er det dog efter Adlers mening muligt at være uforfærdet i ulykke og at bekæmpe mismod og frygt, hvis man vel at mærke øver sin udholdenhed og til stadighed er opmærksom på sig selv og sine handlinger. Det

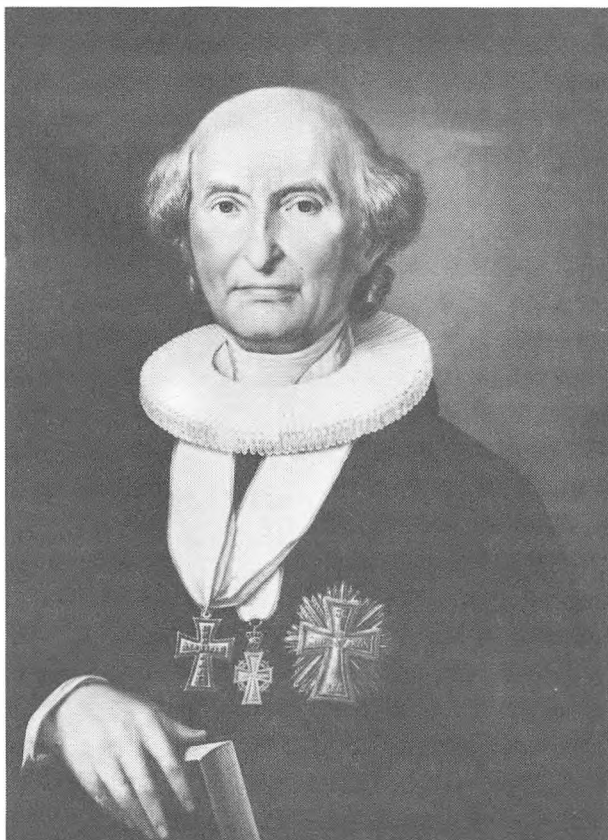
centrale for Adler er dog kærligheden, »det store Bud i vor Religion, hvori alle dens andre Forskrivter flyde sammen, det ægte Kjendtegn på Jesu sande Dicipel og Efterfølgere, den tilforladelige Prøve paa vor Retskaffenhed hernede, og hisset den afgjørende Grund til vor evige Skjebne.«³⁶

Efter Adlers bortrejse fulgte Kamma gudstjenesterne i den tyske St. Petri kirke, hvor pastor Johann Gottlob Marezoll samlede mange tilhørere, især fra litterære og frisindede kredse, der beundrede hans formfuldendte og meget liberale prædikener. Marezoll, der var kommet til København fra Göttingen i 1794, blev ven med Rahbek, som oversatte flere af vennens prædikener til dansk og optog dem i sine tidsskrifter. Marezoll var i eet og alt en oprigtig forkæmper for oplysning og frisind og uhyre interesseret i pædagogikkens problemer. Kamma, som kom privat i Marezolls hjem, fik af ham tilnavnet »Die Zuschauerin«, fordi hun med så stor interesse læste Rahbeks berømte tidsskrift DEN DANSKE TILSKUER.³⁷

Kamma lærte Rahbek personligt at kende gennem sine to brødre Steffen og Carl, der begge var teaterentusiaster og medlemmer af amatørselskabet BORUPS SELSKAB, som blev ledet af Rahbek. Rahbek blev en kær gæst hos Drewsens på Strandmøllen og blev også introduceret i hjemmet i Nørregade. Der udviklede sig lidt efter lidt en vis fortrolighed mellem Rahbek og Kamma og ved en familiefest den 1. juni 1796 havde de en lang, alvorlig samtale, i hvilken Rahbek indviede Kamma i sine hjertekvaler: sin uengældte forelskelse i den unge, smukke skuespillerinde Eline Schmidt, og ved denne lejlighed må Kamma havde ladet ham forstå, at hun selv følte mere end almindeligt venskab for ham. På årsdagen for denne samtale, skrev Rahbek til sin forlovede: »... min første min ubrudteste og ubrødeligste Pligt mod Dig er Redelighed, jeg skal aldrig forstille, aldrig fordølge Dig een Tanke, een Følelse, som er i min Siæl, naar jeg taler, eller skriver Dig til.«³⁸

Da Kamma i oktober 1796 som en af de første fik at vide, at Eline Schmidt havde forlovet sig med hendes ældste broder Steffen, skrev hun i hast et brev til Rahbek og sendte det med et bud hen til BORUPS SELSKAB, hvor hun vidste, at nyheden om Elines forlovelse ville blive bragt på bane. Det er tilsyneladende blot en besked om, at hendes broder Peder er kommet hjem fra udlandet og et ønske om at Rahbek

J. G. C. ADLER. Maleri af Carl Goos. (Det kgl. Bibliotek).

vil give denne besked videre til Carl Heger. Billetten er i virkeligheden skrevet for den sidste sætnings skyld: »... dog haaber jeg stadig, De forstaaer det jeg ønskede, De maatte forstaae. Deres hengivne K. M. Heger.«³⁹

Men Rahbek behøvede tid til at forvinde sin skuffelse og han havde heller ikke mod til igen at risikere et afslag på en frierfærd, sådan som han havde oplevet det i 1795, da han friede til Eline. Han tilbragte nogle måneder hos Drewsens på Strandmøllen, og det var Tante Drewsen, der fik ham overbevist om, at han ikke ville risikere et nej fra Kamma. Den 6. januar 1797 fik han taget mod til sig, friede og fik hendes ja. Næste dag fik han faderens samtykke og moderens velsignelse.

Mange har undret sig over, at den unge Kamma Heger forlovede sig med den 15 år ældre professor Rahbek, der oven i købet i økonomisk henseende ikke var noget godt parti. Mange har ment, at det var en underlig forbindelse, og at Kamma hurtigt må være blevet skuffet i sit ægteskab. Til dette er at sige, at parrets forlovelseshistorie, som ligger delvis klar gennem deres korrespondance, viser, at det var Kamma, som valgte Rahbek til sin ægtefælle. Han var håbløst forelsket i en anden, men hun viste den stædighed, tålmodighed og det skarpsind, der var hendes kendetegn hele livet, da hun roligt ventede på, at han kunne gøre sig fri af sin forelskelse i den anden og få øje på hende. Har Rahbek ikke været dybt forelsket i Kamma, da de blev forlovede, så blev han det i løbet af forlovelsestiden. Og deres 30 årige ægteskab har uden tvivl været lykkeligt, intet taler imod det. De var meget forskellige, men Kamma har selv understreget, at denne forskellighed var et gode. De var absolut loyale mod hinanden og evnede en indbyrdes tolerance, som er imponerende.

II

Da Kamma blev gift med Rahbek, blev hans venner også hendes. Allerede i forlovelsestiden var Rahbek meget ivrig efter at introducere hende i de mange hjem, hvor han var en gammel ven og når Kamma viste hans venner en opmærksomhed, var han glad og rørt.¹ Til Rahbeks nærmeste omgangskreds hørte ægteparret P. A. Heiberg og Thomasine Heiberg, født Buntzen, og de glædede sig over, at Rahbek endelig havde fundet sig en livsledsagerinde.

Heiberg og Rahbek hørte til de forreste i den borgerlige frihedsbevægelse i Danmark, der var inspireret af den franske revolution. I begyndelsen vakte begivenhederne i Frankrig ikke nogen ængstelse hos den danske reformvenlige regering. Men guillotineringen af Ludvig den 16. og rædselsherredømmet lagde for en tid en dæmper på revolutionsbegejstringen i Danmark, og selv om den blussede op igen efter Robespierres fald, så havde året 1793 sat varige spor i kronprins Frederiks sind. Han blev mere og mere ængstelig for den frisindede danske presse og i sidste halvdel af 1790erne blev den nøje gransket af ham og hans embedsmænd. Regeringen nedsatte en kommission, der

Mindesten for Kamma og Knud Lyne Rahbek, udført af H. E. Freund og G. F. Hetsch 1833. Bakkehuset. (Ellegaard fot. 1975)

officielt havde til opgave at overveje pressefriheden, men uofficielt at indskrænke den.

Selv om mismodet bredte sig i de frisindede kredse, så blev der dog i 1798 taget et nyt initiativ. Heiberg, Rahbek, Horrebøw, Sveistrup, Collet o.a. dannede det frisindede selskab For SANDHED og begyndte samme år at udgive et tidsskrift af samme navn. I det offentliggjorde selskabet nogle dristige politiske afhandlinger af Heiberg og det gav anledning til, at Heiberg blev indstævnet for Hof- og Stadsretten. Udenrigspolitiske forhold forværrede situationen, idet den russiske regering længe havde set med uvilje på den frisindede danske presse. Den forlangte i 1799, at der blev grebet ind mod de franske »Sympatisører« i København, og samtidig blev den danske regering tvunget til at indgå i Ruslands, Østrigs og Englands koalition mod Frankrig. I september kom den strenge trykkefrihedsforordning og juleaftensdag 1799 blev dommen afsagt over Heiberg, den lød kort og godt: »Translatør Peter Andreas Heiberg bør forvises Kongens Riger og Lande«. ²

Det synes som om P. A. Heiberg ikke ganske fattede sagens alvor. Han mente ikke, at landsforvisningen ville blive af længere varighed³ og hans hustru havde i begyndelsen måske samme opfattelse. Hvem der så anderledes alvorligt på situationen var Rahbek.⁴ Da han om formiddagen den 24. december var i København, hørte han om vennens landsforvisningsdom og vendte lammet hjem til Bakkehuset, hvor han ikke engang kunne fortælle Kamma og Carl om årsagen til sin fortvivelse, men i stedet lukkede sig inde i sit arbejdsværelse.⁵

Heibergs afrejse fra København den 7. februar 1800 blev af mange københavnere benyttet til en demonstration mod dommen og det i en grad, så Heiberg blev ængstelig for de følger, den kunne få for hans venner. De nærmeste, deriblandt Kamma og Rahbek, spiste til aften i Heibergs hjem. Klokkeren 10 kørte Heiberg, Kamma og Rahbek af sted fulgt af en støjende og lystig skare. På Vesterbrogade ved alleen op til Bakkehuset, tog vennerne afsked med hinanden. Den ellers så barske og alt andet end sentimentale Heiberg bad om at måtte beholde den handske, Kamma tog af, da hun skulle sige ham farvel.

For Kamma og Rahbek fik denne aften et lille efterspil. De blev tilsagt til at give møde i politiretten for at afgive forklaring på deres følgeskab med Heiberg. Kamma fik lov at nøjes med at afgive en

skriftlig erklæring, men Rahbek mødte op og afgav en åbenbart tilfredsstillende forklaring, for han hørte ikke siden noget fra politiretten om den sag.⁶

Efter Heibergs afrejse begyndte en korrespondance mellem ham og ægteparret Rahbek. Den blev indledt med et brev fra Rahbek og Kamma dateret 14.2.–1800, men kom først for alvor igang året efter.⁷ Rahbeks og Kammas breve til Heiberg er bevarede, dog næppe i fuldt omfang, hvorimod kun ganske få breve fra Heiberg til vennerne i disse år er bevaret,⁸ og det skyldes Johan Ludvig Heiberg. Da Rahbek døde i 1830 blev alle hans papirer, efter en tid i skifteretten, overgivet til hans og Kammas nære ven A. E. Boye. Heiberg bad ham om at få udleveret alle faderens breve til Kamma og Rahbek, og han var meget ængstelig for, at nogen af dem skulle undslippe Boyes opmærksomhed.⁹ Da ingen af disse breve er fundet blandt J. L. Heibergs efterladte papirer, har han uden tvivl tilintetgjort dem.

Uden at vennerne på Bakkehuset anede noget, udvikledes i sommeren 1800 et kærlighedsforhold mellem Thomasine Heiberg og Carl Frederik Gyllembourg, der var en nær ven af både Heiberg og Rahbek. Heller ikke Heiberg, der havde slået sig ned i Paris, anede det mindste. I februar 1801¹⁰ skrev Rahbek til vennen, at Gyllembourg kom på besøg på Bakkehuset næsten hver søndag og fortalte dem nyt om Heiberg, der meget regelmæssigt korresponderede med Thomasine, men ingen af ægteparrets mange breve i tiden mellem februar 1800 og september 1801 er bevarede, enten er de tilintetgjort af parterne selv, eller også efter deres død af sønnen.¹¹ Kamma og Rahbek havde i denne periode ikke megen personlig kontakt med Thomasine, ifølge Rahbeks fremstilling i brevet til Heiberg skyldtes det dels at Rahbek var overbebyrdet med arbejde, dels at Kammas helbred var dårligt.¹²

I tiden fra og med december 1801 opstod et varmt venskab mellem Kamma og Thomasines søster Lise, gift med mægler F. Chr. Jürgensen. Da Lise Jürgensen boede i Nyhavn og kun vanskeligt kunne frigøre sig for sine huslige og moderlige pligter for at tage på visit på Bakkehuset, skrev de to damer ofte til hinanden, men mod deres brevveksling er der også faret hårdt frem, enten med hensigt eller af ligegyldighed. Fra Lise Jürgensen fandtes i Kammas bo en lille samling breve, derimod er ikke eet af Kammas breve til hende bevaret.¹³

Lise Jürgensen havde desværre den uvane kun sjældent at datere sine breve til Kamma og det er vanskeligt at fastslå rækkefølgen i de 15 udaterede breve, som er bevarede. Hendes ældste, bevarede brev er derimod dateret (den 29. december 1801) og i dette brev titulerer hun Kamma: »Kjereste Frue Rahbek.« Engang i januar er de blevet dus og i mange af Lise Jürgensens breve finder vi denne indledning: »Her sender jeg dig et brev fra vor arme Ven...«. Det kan dreje sig om et brev fra Heiberg til Lise, som Kamma får til låns, vel sjældnere om et brev til Kamma, som Heiberg har lagt inden i brevet til svigerinden. Mærkeligt er det, at også P. A. Heibergs breve til Lise Jürgensen er forsvundet på eet nær.¹⁴

I september 1801 tog Thomasine mod til sig og fortalte Heiberg om sit forhold til Gyllembourg og bad ham om skilsmisse.¹⁵ Heiberg prøvede først at vinde sin kone tilbage og at appellere til hendes moderfølelse.¹⁶ Han fattede i begyndelsen slet ikke, at han for længst havde mistet hende. Først i løbet af efterårets bitre brevveksling (som med hensigt blev skånet af J. L. Heiberg) gik sandheden op for ham, og i et brev dateret den 30. oktober gav han sit samtykke til skilsmisse, dog på den betingelse, at hun fraskrev sig forældremyndigheden over sønnen og at den blev overdraget faderen ganske uindskrænket. Thomasine gik ind på disse hårde vilkår for at opnå hurtig skilsmisse. Havde hun givet sig lidt bedre tid, havde hun kunnet opnå bedre betingelser.¹⁷

Heiberg følte nok bitterhed mod sin kone, men det var dog intet sammenlignet med det had, han fra nu af nærrede mod den tidligere husven, Gyllembourg, på hvem han lagde hovedskylden. Rahbek forstod Heibergs had til »Forføreren« og følte nu stort ubehag, når Gyllembourg aflagde besøg på Bakkehuset i ny og næ.¹⁸ Derimod har man indtryk af, at Thomasine stadig havde en stor plads i Rahbeks hjerte. Han skrev til Heiberg: »... Jeg kan misbillige, fordømme en Handling uden at det forandrer min Mening om den Handlende.«¹⁹ Kamma søgte også at skelne mellem person og handling og noget egentlig brud mellem Rahbeks og Thomasine og Gyllembourg kom det derfor ikke til, men der kan ikke herske nogen tvivl om, at Kamma og Rahbek i høj grad fordømte Thomasines handling.

Da de i midten af november hørte om den forestående skilsmisse,

skrev de til P. A. Heiberg og foreslog, at Johan Ludvig skulle flytte ud til Bakkehuset og blive der, indtil Heiberg selv kunne tage sig af ham. Om Ludvig skrev Rahbek, at han aldeles ikke vidste, hvad der forestod hans forældre og ham selv, det havde Rahbek konstateret, da drengen få dage i forvejen havde været på besøg på Bakkehuset.²⁰ På brevets bagside skrev Kamma: »De har værdiget mig, at kalde mig, Deres Veninde, hvilket jeg sandelig *paaskiønner*; men dette hæderfulde Navn, berettiger mig ogsaa, til at turde føie mine inderligste Bønner, til min Rahbeks, Deres Ludvig angaaende; det lader mig haabe, at hvad end Deres Beslutning bliver, De ikke vil miskiænde min gode *Villie*. ... I Gaar var Deres Ludvig hos os; Rahbek og jeg, drak Deres Skaal med ham; De skulde blot seet, med hvilken Glæde han gjorde dette. Det er en inderlig elskværdig Dreng, *især* for den Ømhed, hvormed han ved alle Leiligheder, saa gjerne erindrer sin Fader, han vil sikkert gjøre Dem megen Glæde.

Den Idee med Ludvig, har lagt Rahbek og mig, saa meget paa Hiertet, at vi, strax, da det faldt os ind, skrev derom til hans Moder; ligesom vi nu med første Post som afgaaer, skriver det til Dem, for at hindre, at ikke nogen anden taget Beslutning skulde – hvis De ellers havde Lyst dertil – være os i Veien.«

Heiberg ansøgte kongen i en skrivelse dateret den 16. november om at blive benådet og få tilladelse til at vende tilbage til Danmark.²¹ Omtrent samtidig indsendte Thomasine sin ansøgning om skilsmisse til Københavns magistrat, der sendte den videre til kancelliet, hvor den blev modtaget på samme tid som Heibergs benådningensansøgning. Da Thomasine måtte angive Heibergs landsforvisning som grunden til sit ønske om skilsmisse, er det klart, at kancelliet ikke kunne imødekomme begge ansøgninger.²² At Heibergs blev afslået skyldes givet de samme politiske hensyn, der havde ført til hans domfældelse. I samme statsråd, den 4. december, blev der givet Thomasine tilladelse til øjeblikkelig skilsmisse og til nyt ægteskab.²³ Heibergs korrespondenter i København, deriblandt Rahbek, havde oplyst ham om, at Thomasine, eller snarere Gyllembourg, havde anmodet kancelliet om, at hvis den ene ansøgning blev imødekommet, den anden da måtte blive afslået.²⁴ En senere juridisk analyse af skilsmissesagen har ikke kunnet finde en sådan anmodning og betvivler i øvrigt, at en sådan kunne

påvirke afgørelsen.²⁵ Men rygterne fra København forbitrede Heibergs sind i den grad, at han i de følgende måneder var helt ude af balance og flere gange skabte stor ængstelse hos sine venner i København. Rahbek var en overgang bange for, at han skulle begå selvmord.²⁶

Da Kamma og Rahbek hørte om kancelliets to afgørelser, tog ideen om Ludvigs ophold på Bakkehuset fastere form og de skrev til Heiberg, at Kamma ville påtage sig at lære ham regning, skrivning og levende sprog, mens Rahbek ville påtage sig undervisningen i latin, historie og grammatik. Men de ville gerne have besked fra Heiberg om, hvilken fremtid han havde bestemt for sin søn og hvilke særlige kundskaber man derfor skulle sigte mod i hans undervisning.²⁷ Men Heiberg var efter den 4. december så fortvivlet og så opfyldt af sit had til Gyllembourg, at han ikke kunne lægge planer for Ludvigs fremtid. Det der først og fremmest lå ham på sinde var at hindre, at sønnen kom til at bo hos Thomasine og Gyllembourg, og han boede da indtil videre hos Lise Jürgensen, som havde fået Heibergs fuldmagt til at handle på hans vegne i alle sager angående Ludvig.

Både Heiberg, Rahbek og Kamma håbede stadig på, at Heiberg ville blive benådet. men det var svært at holde håbet oppe. Kamma grublede meget over vennens ulykke og skrev: »... Hvorfor skal de ædleste Mennesker saa siælden være lykkelige? Dette Spørgsmaal har Tanken om Dem, og Dere(s) Skiæbne, bragt mig til nu bedre end nogensinde at kunde besvare; da jeg af Dere(s) Exempel lærer, at det ædle Menneske i Modgang, er om mueligt endnu mere elskværdigt, end i en fuldkommen lykkelig Tilstand. De har Medlidenhed med et stakkels forblindet Menneske, der, rimeligviis uden at vilde det, gjør Dem saa ulykkelig; og som tillige med Dem, kunde være saare lykkelig; det er et skiønt Træk af Dem.«²⁸

Heiberg må altså i et brev have givet udtryk for medlidenhed med Thomasine. Men overfor Gyllembourg har han i brevene til Bakkehuset åbenbart været ligeså hadeful, som i de bevarede breve til Thomasine,²⁹ og i begyndelsen var Rahbek og Kamma kloge nok til ikke at prøve at kalde ham til fornuft. Kamma skrev den 5. december 1801: »Da jeg godt kan sætte mig i Deres Sted, gode Heiberg! og begribe, at det maae være Dem yderst ubehageligt, at tænke Dem G. slæbe

omkring med Deres Ludvig; saa troer jeg at burde beroelige Dem i den Sag, ved at sige Dem, at det slet ikke var Tilfældet den omtalte Søndag; men at Rahbeks yngste Broder – som er hos os – hentede ham herud; og kørte ham igien hjem om Aftenen, og at G. ikke havde sin Fod inden vor Dør den Dag.«³⁰ Kamma hentyder til den søndag i november, som hun havde fortalt Heiberg om i brevet den 22. november og som Heiberg åbenbart har kommenteret i et brev, hvori han har givet udtryk for sin uvilje mod at tænke sig Gyllembourg og Ludvig sammen på hyggeligt søndagsbesøg på Bakkehuset.

I Kammars breve til Heiberg i december 1801 er det til stadighed Ludvigs skæbne der ligger hende på hjerte: »... gode Heiberg! dersom nu – som det synes rimeligt – at Deres Ludvig snarlig bør ud af de foranderlige Forhold, hvori han staaer til visse Personer, saa gientager jeg Rahbeks og mit Ønske, at De betroer os den kiere Skat til Omsorg, i det mindste saalænge indtil De har bedre Udveie for ham. *Rahbeks* Kierlighed og Iver, for *Heibergs* Søns Vel vil være – det tør jeg vove at sige – som *Heiberg* fortjener det; og fra min Side skal det ikke mangle paa ærlig Bestræbelse, til ved denne Leilighed, at vise mig Deres Venskab værdigt; naar jeg anvender alt hvad der staaer i min Magt, for at lette Deres Søn Savnet af kiærlig Moder.«³¹

I skånsomme vendinger skrev Rahbek til Heiberg den 19. december, at Thomasine havde ægtet Gyllembourg og, som det efterhånden var blevet skik, så skrev Kamma på en side af Rahbeks brev sin personlige brevhilsen. Denne gang skriver hun bl.a.: »Jeg veed for nærværende Tid intet interessantere, at tale med Dem om, end Deres Ludvig, da jeg i ham, eene i ham, seer den som med Tiden vil, og kan holde Dem skadesløs for saa skammelig at være blevet bedraget. Deres Betæneligheder i at tage ham fra Byen for hans Bedstefaders Skyld, maae tildeels falde bort, naar jeg siger Dem, at denne agtværdige Mand, gierne seer ham i vore Hænder; og saa blev der Leilighed nok til, at kunde faae Ludvig til sig naar, og saa tit han ønskede det. Det samme gielder naturligviis om Ludvigs Tante Jürgensen, som jeg troer at kiende nok til for at kunde forudsætte at hun ikke vilde have noget imod, at see Ludvig hos Mennesker, der meener Fader og Søn det saa vel, som vi. Hvad Ludvig selv angaaer, da har jeg for ikke længe siden faaet et velsignet lille Brev fra ham, hvori han takker mig meget fordi

jeg har bedet om at faae ham til mig og forsikkrer at han vil det usigelig gerne.«

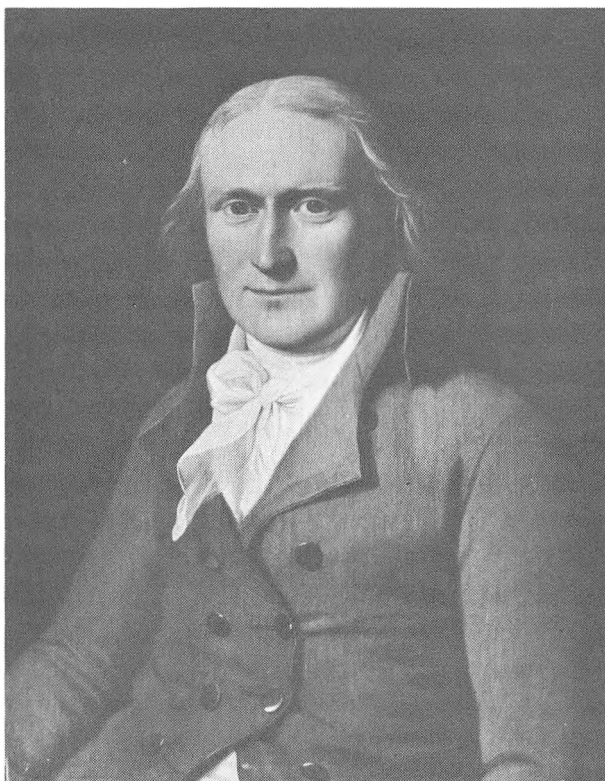
Heiberg var rejst fra Paris til Hamborg for at være begivenhederne hjemme på nærmere hold, og det var herfra han skrev sin nye, desperate benådningsansøgning. Han anmodede kongen om at måtte vende tilbage til København om det så skulde være for at sidde som statsfange på livstid i kastellet, blot han kunne se sin søn og lede hans undervisning.³² Rahbek skrev til statsrådets præsident Fr. Moltke og til generalprokurør Chr. Colbjørnsen uden at få noget svar og han opnåede 25. januar 1802 en audiens hos kronprinsesse Marie, hvorunder han som planlagt fik lejlighed til at tale Heibergs sag,³³ men ingen af disse anstrengelser frugtede.

Heiberg blev en uendelig bitter mand denne vinter. 1. juledag 1801 skrev han til Kamma, det eneste af hans breve til hende, der er bevaret fra denne tid.³⁴ Det beherskes af to følelser, hadet til Gyllembourg og angsten for at miste sønnen. Han har nu taget den beslutning at acceptere Kammas og Rahbeks tilbud: »Jeg skriver i Dag til min Svigerinde, den ædle, fortræffelige Lise Jürgensen, og siger hende, at jeg antager Rahbeks og Deres saa inderlig velmeente og venskabelige Tilbud, dog paa det Vilkaar, at min Svigerfader samtykker deri med Fornøyelse. Jeg veed hvormeget han elsker Drengen, og nødig vilde jeg gjøre ham imod.« I brevet truer Heiberg med at gøre noget, som Kamma nok vil synes ligner »en rasende Mands Beslutning«, i fald hans fjender vil hindre ham i at komme hjem og selv kunne tage vare på sin søn: »Og, ved Gud! Der kan ingen Tvivl være om, at mine Fienders Plan er at skille mig ved denne Dreng, som det eeneste, jeg har tilbage. Jeg anbefaler denne Skat, kjereste Veninde! til Deres moderlige Kjærlighed og Overbærelse, og forbliver stedse Deres evig forbundne ulykkelige Ven Hejberg.

Ak! at jeg dog engang kunde komme til at vise Dem Deres graae Handsker! Jeg har gjemt og gjemmer dem som en Helligdom.«³⁵

I slutningen af januar 1802 sendte Heiberg et brev til Gyllembourg, hvori han udfordrede ham til duel.³⁶ Af hensyn til Ludvig, Thomasine og hendes familie afslog Gyllembourg at tage mod udfordringen³⁷ og i februar besluttede Heiberg så at forlade Hamborg og igen tage til Paris. Kamma og Rahbek havde håbet, at Heiberg vilde slå sig ned i

P. A. HEIBERG. Maleri
af Jens Juel.
(Frederiksborgmuseet).

Hamborg, for i så fald var det deres plan at besøge ham hver sommer og tage Ludvig med, på den måde ville fader og søn kunne holde en personlig forbindelse vedlige.³⁸ Den 19. februar skrev Kamma: »Det er en bedrøvelig Efterretning De giver os, at vi ikke maae gjøre Regning paa, at træffe Dem i Hamborg til Sommer; den er mig saa meget mere bedrøvelig, som just Tanken om at faae Dem at see, har giort, at jeg med saa megen Glæde tænker på vor Reise, og har talt Maaneder og Uger til den; ogsaa gjør det mig saa inderlig ondt for den stakkels gode Ludvig, som jo har glædet sig saa meget til at see sin Fader.«

Kamma og Rahbek gjorde hvad de kunne for at Ludvig ikke skulle glemme ham. Den 18. februar var Ludvig med Kamma i BORUPS SELSKAB, hvor foreningen opførte Heibergs komedie DE VØNNER OG DE VANNER.³⁹ Rahbek, der med kort varsel måtte overtage den komiske hovedrolle,⁴⁰ sørgede for, at aftenen formede sig som en hyldest til den landsforviste forfatter.⁴¹

Ludvig flyttede først ud til Bakkehuset i maj 1802 og det skyldes nok, som Rahbek skrev, Buntzens ulyst til at slippe barnebarnet.⁴² Men helt tryk ved at have ham hos Lise Jürgensen kan Heiberg ikke have været. Jürgensens boede i Nyhavn tæt ved gamle Buntzen og Thomasine kom ofte til byen for at besøge sin fader og sin søn. Heiberg havde givet tilladelse til at Thomasine besøgte drengen, men det var hans udtrykkelige ønske, at han under ingen omstændigheder måtte besøge moderen og Gyllembourg på deres gård »Ruhetal« ved Ringsted. Et bevaret brev viser dog, at fru Gyllembourg i vinteren 1802 har prøvet at overtale sin fader til at lade Ludvig rejse til »Ruhetal«, og at Buntzen udskød besøget til foråret, af hensyn til vejret.⁴³ På Bakkehuset kunne Heiberg derimod være sikker på, at vennerne ville overholde den »Fuldmagt«, som Heiberg – vel sammen med nøje instrukser – havde sendt Rahbek, allerede engang inden 6. marts.⁴⁴

Det er svært at få et pålideligt indtryk af forholdet mellem Johan Ludvig og hans plejeforældre i den tid, (maj 1802–januar 1804), han boede på Bakkehuset og det skyldes, at mange vigtige breve senere er destrueret af Johan Ludvig Heiberg, det gælder således, som tidligere nævnt, P. A. Heibergs breve til Bakkehuset og vel også Heibergs og Lise Jürgensens korrespondance. Af brevvekslingen mellem P. A. Heiberg og sønnen i tidsrummet 1800–1827 er kun bevaret ganske få breve, tre fra Ludvig, skrevet på Bakkehuset i 1803 og eet brev fra Heiberg skrevet i 1812.⁴⁵ Da Johanne Luise Heiberg skrev bogen om sine svigerforældre: PETER ANDREAS HEIBERG OG THOMASINE GYLLEMBOURG, EN BERETNING STØTTET PAA EFTERLADTE BREVE, 1882, havde hun altså kun et censureret udvalg af breve til støtte for sin fremstilling af Ludvigs Bakkehusophold, og det er uvist, om hun har haft breve til sin rådighed, som senere er gået tabt eller som hun selv har tilintetgjort.

I de tre omtalte breve fra Ludvig i 1803 fortæller han sin fader om sin

fremgang i elementære skolekundskaber og tilføjer små beretninger om de adspredelser, som Rahbeks søgte at give ham. (Disse breve var ikke optaget i 1. udgave af Fru Heibergs bog.) Ludvig fortæller bl.a. om en vellykket sommerudflugt til Rahbeks ven og digterbroder Th. Thaarup, der havde gården »Sophiehøj« ved Hørsholm. Han har ligeledes set gøglere, sandsynligvis på Dyrehavsbakken, og har været til fødselsdagsselskab hos Lise Jürgensen.⁴⁶

Der er ikke bevaret breve fra Ludvig skrevet i 1802, derfor er det fra andres breve vi erfarer, at han i sommeren 1802 var på sommerferie på Møen sammen med sine plejeforældre. I Kjeldbye præstegård levede en af Rahbeks studenterkammerater, Carl Andersen Lund. Han havde en ikke ringe lyrisk åre og fik i 1790erne optaget mange digte i Rahbeks tidsskrifter. Han var en typisk repræsentant for det sene 18. århundredes lyrik og Kamma satte stor pris på hans digtning.⁴⁷ I sommeren 1800 havde Kamma og Rahbek haft en vellykket sommerferie i Kjeldbye⁴⁸ og besøget blev gentaget i 1802 og i flere senere sommerferier. P. A. Heiberg havde fået brev om den påtænkte ferie på Møen, for han skrev til Rahbek fra Weimar den 2. juli 1802 bl.a. »... Du er nu min kjære Ven, tilligemed din velsignede Kone og min Dreng paa din Reise. Gud veed, det er ikke formeget, at Du haver 14 Dage i et heelt Aar til at hvile noget lidet ud fra dine Arbeider.«⁴⁹ Desværre blev det koldt og meget regnfuldt vejr i Rahbeks ferie⁵⁰ og Christiane, der som altid var interesseret i sin søsters og svogers velfærd, beklagede i et brev Kamma, der var plaget af kulden og regnen, men hun mente ikke, at Ludvig ville lade sig påvirke af vejret: »... Ludvig muddrer vel artig, og er sagtens vel saa lykkelig i denne Tiid, som han var forleden paa Vesterbroe med Rugbrødet i Armene; hvis saa er har jeg et meget klart Begreb om hans Lyksalighed.«⁵¹

De gode dage Ludvig har haft på Bakkehuset og på ferier og udflugter med sine plejeforældre er i tidens og litteraturhistoriens løb blevet ganske overskygget af den celebre sag, der hedder: Ludvigs flugt fra Bakkehuset. Johanne Luise Heiberg forklarede i 1. udgave af sin bog om svigerforældrene, at Ludvig flygtede, fordi Rahbeks manglede forståelse for drengen og fordi Rahbeks prygl gjorde ham bange og fortvivlet. P. H. Boye, der året forinden havde udgivet en bog om Kamma Rahbek og hendes brevveksling,⁵² protesterede i et brev til fru

Heiberg mod hendes fremstilling: »Rahbeks Prygl! jo de havde vist noget at betyde; jeg tør indestaae for, at de ikke gik igjennem Trøien, og at de snarere anvendtes for sjelden, end for tidt.«⁵³

Nu omstunder finder vi prygl uacceptable i opdragelsen, men i begyndelsen af det 19. århundrede var dette straffemiddel så almindeligt anvendt, at det ikke kan nedsætte Rahbeks omdømme som pædagog, at han af og til anvendte det over for Ludvig. Dertil må føjes, at han sikkert lige så ofte har taget Ludvig med det gode, det ses af nogle bevarede breve fra Rahbek til plejesønnen.⁵⁴

Sammenlignet med jævnaldrende drenge har Ludvig både været langt tilbage i skolekundskaber og i flid og dertil været ikke så lidt forkælet, og Kamma og Rahbek har haft gode forudsætninger for at bedømme ham. Rahbek var på denne tid lærer ved Christianis kendte drengeskole på Vesterbro, hvor man ved, at han var en meget afholdt lærer.⁵⁵ Flere af eleverne fra skolen besøgte regelmæssigt Kamma og Rahbek om søndagen, så Kamma har ikke blot haft sine erfaringer fra barndomshjemmet, hvor hun voksede op med tre brødre. Hun var ikke tilfreds med Ludvig, hvad hun ikke lagde skjul på og hendes kritik har været svær at tage for en dreng, der tidligere har levet i ly af en måske alt for overbærende moder. Til Ludvigs fødselsdag i december, enten 1802 eller 1803, sendte Kamma ham en særdeles fornuftig gave, et par bukser, og nogle såre fornuftige ord, der dog ikke var velegnede som fødselsdagshilsen. Hun skrev bl.a. »... det er et af mine første Ønsker, at du maae blive til det, du *kan* og *bør* blive, nemlig et godt og forstandigt Menneske. Du veed, jeg har altiid holdt meget af dig, og du har heller aldrig givet mig Anledning til at berøve dig mit Venskab, endskjøndt jeg ikke kan nægte – thi jeg maae være oprigtig imod dig – at jeg ikke *altiid*, i *alle* Ting er tilfreds med dig. Jeg vil naturligviis ikke forstyrre din Fornøielse med at opregne alt det, jeg ønskede anderledes hos dig, du veed det desuden selv, men jeg vil blot bede dig herefter saa meget som mueligt at forandre det, som jeg – blot af Godhed for dig – ønsker forandret.«⁵⁶

Kamma beundrede P. A. Heiberg og det er nok ikke for meget sagt, at hun opfattede det som en æressag at opdrage drengen, så han blev sin fader værdig. Og da hun så opdagede, at Ludvig var frygtsom, dvs. bange for ting, som det er almindeligt, at børn er bange for, som f. eks.

at være alene i mørke, bestemte hun sig til at kurere ham for en frygt, som hun fandt degraderende for en søn af den meget frygtløse P. A. Heiberg. Kamma var ikke for ingenting barn af det 18. århundrede. Hun var, som vi tidligere har set, dybt præget af sin ungdoms lærer, provst Adler, og han var som så mange i tiden meget interesseret i pædagogiske problemer. Han var forud for sin tid på flere punkter, bl.a. fordømte han prygl i opdragelsen og foretrak overtalelser, formaninger eller hvis det var en vanskelig elev, da at få ham til at føle skam over sine fejltrin.⁵⁷ Denne metode anvendte Kamma over for Ludvigs frygtsomhed og barnagtighed. Da han engang græd efter at have sagt farvel til sin moder, skal Kamma ifølge et brev fra Ludvig til Thomasine have sagt: »Du græder ventelig fordi din Moder er rejst, men det skal du ikke, der er jo Ingen som gjør dig Fortred, og hvad vil du græde fordi Du nu ingen Patte faaer?«. ⁵⁸

Men i stedet for at føle skam blev den tolvårige dreng rasende på Kamma, og da en uforstandig tjenestepige næste dag drillede ham med de samme ord, slog Ludvig hende i siden med en knyttet næve.⁵⁹

Det er vanskeligt at vurdere parterne i en skilsmissesag og det gælder også parret Heiberg, men det er vist ikke for meget sagt, at Thomasine Gyllembourg på flere punkter i henseende til Ludvigs ophold på Bakkehuset har været illoyal både mod P.A. Heiberg, mod Rahbeks og særlig mod Kamma. Vurderingen bygger bl.a. på en ikke ganske oplyst episode i eftersommeren 1803, da Ludvig som så ofte var på besøg hos sin tante Lise, medens hans moder var på besøg hos gamle Buntzen. Ludvig kom ikke tilbage til Bakkehuset til fastsat tid på grund af sygdom, enten reel eller fiktiv. Han har klaget til sin moder over den behandling han fik på Bakkehuset og Thomasine tilsidesatte nu, uden nogen juridisk beføjelse, såvel sin søster Lise som Rahbek og lod Gyllembourg indlede forhandlinger om Ludvigs tilbagekomst, der fremstilles, som om Ludvig og hans moder kunne bestemme den, mens sagen dog var, at det kunne kun P. A. Heiberg, der havde den fulde forældremyndighed. Yderligere fornærmer Thomasine i et brev til Rahbek Ludvigs plejemoder på det groveste ved fuldstændig at ignorere hende: »Ingen kan give et kjerere Pant paa sit Venskab og sin Højagtelse, end jeg giver Dem ved at tilbagegive Dem min kjere, min eeneste Søn. Fra i Morgen af skal han igjen, indtil videre sove under

JOHAN LUDVIG
HEIBERG.
Miniaturmaleri af
ukendt kunstner.
(Teatermuseet).

Deres Tag, og jeg troer det vil være Dem kjert at erfare at min gode Drengs Hjerter er Dem aldeles hengivent, og at det ikke er mine Overtalelser, men Ludvigs egen frie Villie der fører ham tilbage til Dem. Hverken Ludvig eller hans Moder vilde ønske mere end at han stedse kunde være hos Dem, men jeg tilstaaer det, hos *Dem* kjere Professor Rahbek! – Saalænge han endnu er i de Aar at han behøver qvindeligt Tilsyn, nægter jeg ikke, at jeg helst seer ham i min Systems Huus, siden Skjebnen forbyder mig, at have ham i mit eget. Naar han bliver noget ældre, skal jeg med Glæde og Taknemmelighed give ham tilbage til Dem. Jeg gjentager i denne Henseende som i eet og alt hvad vor Ven og Mellemandler paa mine Vegne har lovet Dem. De vil selv føle at jeg ikke paa nogen bedre, og for mig mere forbindende Maade

kan give et Løfte end at give det ved ham.« Dette brev medtog fru Heiberg af forståelige grunde ikke i sin bog om svigerforældrene.⁶⁰ Den situation, som Thomasine havde skabt, var selvfølgelig uholdbar og det var vel også meningen. En uge efter sin tilbagekomst til Rahbeks skrev Ludvig et brev til sin moder, og det viser med al tydelighed, hvorledes Thomasine har undergravet drengens respekt for Kamma. Ludvig gør samme forskel på Rahbek og Kamma som moderen og omtaler Kamma som en underordnet person, medens Rahbeks godhed fremhæves på hendes bekostning.⁶¹ Man lægger også mærke til den selvbevidste holdning i drengens brev: »... I Øvrigt har han (Rahbek) i den hele Uge været saa nysselig og artig imod mig, at det vil gjøre mig meget ondt at tage fra ham.«⁶²

Efter dette forspil i september kan det ikke undre, at Ludvig i den følgende januar måned »tog fra« Rahbek og igen klagede sin nød for sin moder, da hun var på besøg i byen. Ifølge Johanne Louise Heibergs fremstilling af Ludvigs flugt fra Bakkehuset, var det igen Rahbeks prygl, der gjorde udslaget, men de var nok kun et påskud. I sin bog har fru Heiberg udeladt et brev fra Thomasine til Rahbek, hvori hun er synligt ubehagelig til mode ved at skulle erkende sønnens fejl og igen tiltager sig forældremyndigheden over drengen og bestemmer over hans ophold. Til slut skriver hun: »Jeg haaber De tillader mig at komme til Dem med Ludvig, for at vi begge mundtligen kan takke Dem og Deres Kone, og for at min Dreng kan udbede sig Deres og hendes Tilgivelse.«⁶³ Om Thomasine gjorde alvor af dette besøg vides ikke, men Johan Ludvig Heiberg satte ikke sine ben på Bakkehuset før ni år senere.

Det har vist af de fleste været opfattet som et slags bevis på dårlig samvittighed, at hverken Rahbek eller Kamma omtalte Ludvigs flugt i deres breve til P. A. Heiberg. Det er rigtigt, at Rahbek ikke omtalte sagen i de to breve han skrev til vennen den 17. januar og den 20. marts 1804, sandsynligvis fordi han på dette tidspunkt ikke har anset Ludvigs bortrømning for endelig. Rahbek skriver saaledes i det første: »Din Ludvig er i denne Tid hos sin Tante Lise, da hans Moder er i Byen.« I det andet nævnes Ludvig ikke, og derefter er der ikke bevaret noget brev fra Rahbek eller Kamma til P. A. Heiberg før 10. februar 1807. I den mellemliggende tid må Lise Jürgensen have forklaret

Heiberg hvorfor Ludvig nu er flyttet tilbage til hende, men som tidligere nævnt er alle hendes breve til Heiberg forsvundet. Kun eet eneste af Heibergs breve til hende er bevaret, dateret Warschawa 11. april 1807.⁶⁴ Brevet viser Heiberg i heftig vrede over et brev fra svigerinden, hvori hun åbenbart har foreslået, at Ludvig skulle have lov at flytte til sin moder og Gyllembourg, der nu var bosat i København. Den oprørte stemning han skriver i har nok også farvet følgende udtalelse: »Da J. L. kom ud af Rahbeks Huus – og Sammenhængen med denne Sag er mig aldeles ubekjendt, da Rahbek ikke har skrevet mig et eneste Ord til desangaaende og Dine Breve kun har berørt Sagen saa løseligen – var jeg i Begyndelsen meget raadvild.«

Ganske ukendt med grunden til Ludvigs tilbagevenden til tante Lise har Heiberg nok ikke været men prøver man at få rede på denne sag, bliver man hver gang hindret deri af de mange tilintetgjorte breve. Heller ikke Lise Jürgensens rolle står klar. Kun eet brev fra hende til Kamma efter januar 1804 er bevaret. Det tyder på, at Kamma så sent som i maj 1804 ikke havde opgivet enten at få Ludvig tilbage eller at få en samtale med familien Buntzen om den penible affære. Lises brev viser for første gang en afvisende holdning over for veninden: »Du beder mig sige dig, naar jeg er i Byen da du vil komme til mig; saa kjert som det altid har været mig, og altid vil blive mig, at tale med dig saa tilgiv mig, min Gode! at jeg med min sædvanlige Aabenhjertighed tilstaar dig at jeg nødig taler med dig *nu*; Ludvig er hos mig, det er altsaa en saare delicat Sag for mig at blande mig i, jeg har ogsaa fra det allerførste Øyeblik foresat mig at være fuldkommen neutral, men det kan du være vis paa, at jeg ikke skal opføre mig anderledes end at jeg med Frimodighed kan see dig, din Mand og Ludvigs Fader i Øynene. Med den faste Overbevisning at Du ikke misforstaaer mig og ikke bliver vred paa mig forbliver jeg Din Lise Jurgensen.«⁶⁵

Fra og med 1807 korresponderede Rahbek og Kamma igen med P. A. Heiberg, men der er ofte gået lang tid mellem brevene, det ses dels indirekte af Rahbeks breve dels af Heibergs notater på vennens breve. Kamma genoptager sin tidligere vane at udfylde een af siderne i Rahbeks breve og i sit brev den 10. februar 1807, det første efter den lange pause, fortæller hun, at hun har truffet Ludvig i BORUPS SELSKAB, hvor man opførte P. A. Heibergs komedie MENNESKEKIENDREN og at Ludvig havde sagt til hende, at han ville skrive til sin fader

om opførelsen.⁶⁶ Derefter skriver hun, at det lørdag den 7. februar var syv år siden ... »jeg – rimeligviis for sidste Gang i mit Liv – saae Dem«. Det er svært for hende at holde tårerne tilbage ved erindringen om hin afskedsaften i februar 1800, men tårerne er hende et bevis på at »... jeg, uagtet mit heftige Temperament, ikke er noget *flygtigt* Menneske.«

I maj 1807 skriver hun igen til P. A. Heiberg og fortæller ham om Jens Baggesens meriter. Hun ønsker at Heiberg var i København, så han kunne tugte Baggesen, der »saa ublu« har drevet sit uvæsen. Han har »lumpent« ... »væltet sig ind paa Rahbek« og andre og der er ingen, der kan holde ham i ave. Kamma hentyder til Baggesens GENGANGEREN OG HAN SELV ELLER BAGGESEN OVER BAGGESEN, der udkom i 1807 og vakte stor opsigt på grund af de meget skarpe udfald mod en række af tidens litterater deriblandt Rahbek.⁶⁷ I september 1810 klager hun over, at det er så lang tid siden, man på Bakkehuset har fået brev fra Heiberg: »De skriver dog vist ofte til Ludvig; læg et Par Ord til os i et af Deres Breve til ham, og bed ham bringe os det *selv*, saa forøger De Godheden.«⁶⁸

Heiberg har på dette brev noteret, at han har besvaret det den 4. marts 1811, men vi ved ikke om hans svarbrev er kommet direkte eller ad omveje til Bakkehuset, kun ved vi, at Ludvig *ikke* bragte det personligt.

En eneste gang skriver Kamma et selvstændigt brev til P. A. Heiberg. Hun er i april 1811 blevet opsøgt af en ung nordmand, der skal til Paris og så gerne vil have en anbefalelsesskrivelse med til Heiberg. Da Rahbek ikke er hjemme, påtager Kamma sig at skrive på egen hånd og da hun først er kommet i gang med at skrive, har hun svært ved at holde op, for der er så meget, der tynger hende, så meget hun har måttet tie med over for Heiberg af hensyn til Ludvig og hans familie: »Naar alting gaae jævnt og lige, saa siger Afstanden intet, som er blandt Venner, men naar Fanden driver sit Spil – og hvor er han ikke paa færde? – med Mennesker, der agter og elsker hinanden, saa er det saare tungt at være saa langt fra hinanden, at man ikke kan tage en Haand med i Spillet. Saa er der ikke andet at gjøre, end at give Tid, thi den kommer for os Alle. Ikke desto mindre bebrejder jeg mig dog, at have givet formegen Tid, og at have været taus, hvor jeg hverken burde eller behøvede det. Tilgiv mig dette, og tilgiv ogsaa Rahbek hans

Taushed, som hos ham er mere undskyldelig, end min hos mig, da jeg er et mere *aabent* – men Gud bevare mig derfor fra at sige: et bedre – Menneske. Alle have vi vore Feil, og alle trænge vi til hinandens Overbærelse, saa længe vi ere Mennesker; det er derfor en almindelig Pligt at undskylde, tilgive, og bære over med hinanden; men er det saa, hvor meget mere da ikke med Venner? Ogsaa er der desværre saa lidt godt i Verden, at det er Pligt ikke at adskille, men foreene det Gode, og hvad er vel mere skikket dertil, end sandt, oprigtigt, uegennyttigt Venskab? Men nu maa jeg ikke trætte Dem længer med mine Betragtninger, der er dummere sagt end tænkt, og egentlig kun kom paa Papiret, for at skaffe mig selv en Smule Lettelse, thi meer er det heller ikke, naar man dog ikke kan tage Bladet reent fra Munden. «⁶⁹ Man ser at Kamma stadig føler, at hun må lægge bånd på sig og man må beundre hende, at hun kan det; hun har dog haft mange bitre oplevelser som Ludvigs plejemoder.

Heiberg har ifølge sit eget notat besvaret Kammas brev 11. september samme år. Dette svarbrev er et af de breve, man helst havde set skånet.

Efter 1811 er det kun sjældent, at Kamma som tidligere fylder en side i Rahbeks breve til Heiberg, og der går somme tider meget lang tid mellem de to venners breve, f.eks. har Heiberg ladet gå over et år før han besvarede et brev fra Rahbek dateret 13. oktober 1817 og hvori der fandtes følgende humoristiske hilsen fra Kamma: »Min Kone lader dig fortrolig hilse, at Engelskmændene medtog den anden Handske tiligemed vor Flaade 1807, da de havde Bakkehuset inde i 9 Uger, men at hun ikke desmindre i Alt er den samme.«

Dette havde Kamma ret til at sige, for hvad angår hendes trofaste følelser for Heiberg var intet ændret. Da Heiberg i 1820erne var glemt i Danmark og levede som en ensom, bitter gamling i Paris, holdt Rahbek og Kamma stadig brevforbindelsen vedlige med ham og viste større interesse og deltagelse for ham end hans egen søn gjorde. Men i andre henseender var Kamma i 1817 ikke den samme kvinde, der havde fulgt P. A. Heiberg på vej ud af København. Selv om hendes liv var forløbet stille, uden store begivenheder, så havde hun dog oplevet så meget i konfrontationen med mange og meget forskellige mennesker, at Heiberg måske havde haft svært ved at genkende hende.

III

I sommeren 1804 var Kamma syg¹ og en planlagt udflugt til Spiellerup måtte flere gange udsættes, indtil hendes læge, O. H. Mynster, endelig gav tilladelse til rejsen i slutningen af august. Det er første gang vi støder på stednavnet Spiellerup i Kammas liv, et navn der har fået en varig tilknytning til hende. Kamma havde taget initiativet til rejsen og den, hun ønskede at besøge i Spiellerup, var præsten J. P. Mynster, der var Kammas jævnaldrende.

Hele sin barndom og ungdom havde Jacob Peter Mynster, i familien kaldet Job, stået i skygge af sin storebroder, Ole Hieronymus. Brødrene havde i tidlig barndom mistet begge forældre og blev opdraget af deres stedfader Frederik L. Bang. Ole Hieronymus tog efter studentereksamen fat på det medicinske studium og han blev hurtigt midtpunkt i en skare begavede unge, der samledes på brødrenes værelse på Frederiks hospital i Bredgade, hvor deres stedfader var overlæge.² I den livlige og højrøstede skare sad Job som oftest tavs og hørte på de andre. Han følte sig ofte mismodig, forlegen, tynget af mindreværds-komplekser både over sit ringere intellektuelle niveau og over sin klodsede fremtræden. I familien lagde man heller ikke skjul på, at man fandt ham mindre begavet end broderen og han blev derfor sat til at studere teologi. Resultatet af studierne blev, at kristendommen mistede mere og mere betydning for Mynster. Han havde tidligt følt lede ved gamle Bangs strenge og selvretfærdige pietisme, og ved universitetet var der ingen religiøs personlighed blandt hans lærere, som kunne give hans uklare, efterhånden vage religiøsitet et indhold, der kunne tilfredsstille ham.

Omkring 1800 følte J. P. Mynster sig rodløs og mismodig. Hans stærke ambitioner var hæmmet af en dyb mistillid til egne evner, og da han havde taget sin teologiske embedseksamen vidste han ikke, hvad han skulle bruge den til. Han tog da en huslærerplads hos greve J. G. Moltke på Bregentved, hvor han fik til opgave at læse den unge A. W. Moltke op til studentereksamen. Da hans elev med glans havde bestået sin eksamen, måtte Mynster tænke på fremtiden, tog mod kaldskapellaniet i Spiellerup og Smerup, der hørte under Vemmetofte stif-

telse og som greve Moltke kunne besætte. Resigneret og trist rejste Mynster til Spiellerup i 1802.

Mynster var allerede da i gang med at læse nyere og nyeste tysk litteratur, teologi og filosofi og det var denne læsning, som lagde grunden til det religiøse gennembrud, han oplevede i Spiellerup i 1803.³ Som andre unge i disse år følte Mynster lede og tomhed ved den rationalisme, som dominerede i teologien og kirkelivet. Den tyske romantik betød et følelsesmæssigt gennembrud for denne unge generation og Heinrich Steffens stod for den som den beåndede og inspirerende oprører mod forstandstyranniet.⁴ Da Mynster en aften sad i sin ensomme præstegaard og læste, så han det pludseligt så lysende klart for sig, at vejen ud af al tvivl, utilfredshed og ensomhed var at give sig Guds forsyn i vold, at opgive alle sine verdslige ambitioner, sine drømme om karriere og udmærkelse og leve efter evangeliets ord, at man ikke kan tjene to herrer. Denne emotionelle oplevelse blev til intellektuel erkendelse og han følte for første gang fred i sit forpinte sind, en fred »som overgaar al Forstand«.⁵ Men sejren var ikke let vunden, ofte faldt han tilbage i sit gamle mismod og sin utilfredshed med sig selv og sine evner, men så gentog han gennembruddets beslutning og tvang sig til at bøje sig for Guds vilje med ham. Lidt efter lidt nåede han så til troen på den historiske Kristus og hans frelsergerning, som ikke var en central del af rationalismen, der fortrinsvis opfattede Kristus enten som symbol eller som et etisk forbillede. I sin søgen efter den historiske Kristus stødt Mynster på Luther, der ikke var meget agtet af rationalisterne, og i de nærmest følgende år blev Luther af både vækkende og trøstende betydning for Mynster, der mere og mere fjernede sig fra sine præstekolleger.

Kamma har nok hørt både Steffens og O. H. Mynster fortælle om den ikke helt almindelige præst i Spiellerup, og i slutningen af august 1804 besøgte ægteparret Rahbek Spiellerup præstegård i et par dage. De hørte Mynster prædike den 26. august og vi må antage, at Kamma også har haft lejlighed til at tale med Mynster på tomandshånd. Derefter begyndte brevvekslingen mellem Kamma og Mynster, dog er det i efteråret 1804 kun Kamma der skrev, mens Mynsters første brev til hende er fra den 8. januar 1805.⁶ Af de mange breve Kamma har skrevet til Mynster, er kun et fåtal bevaret, idet Mynster som gammel

mand selv tilintetgjorde de fleste efter at have brugt dem som støtte for sin hukommelse ved udarbejdelsen af sine erindringer. Når Mynster tilintetgjorde så mange af Kammass breve skyldes det hensynet til hendes minde, idet han mente, at mange af hendes heftige og temperamentsfulde udbrud kunne misforstås af en eftertid, der ikke kendte hendes personlighed som Mynster gjorde det, og som ikke kendte de situationer og øjeblikkelige stemninger, som havde affødt hendes udtalelser.⁷ Når man ser, hvilke tolkninger Kammass breve til Christian Molbech har været udsat for, er det måske godt, at Mynster gjorde som han gjorde. På den anden side kan man dog ikke undgå at føle en vis sørgmodighed derover, når man prøver at danne sig et billede af det sjældne venskab, som bestod mellem disse to mennesker. Heller ikke alle Mynsters breve til Kamma er bevarede, hvad man kan få en fornemmelse af, når vi ser, at Kamma i slutningen af 1805 skriver til Mynster, at hun nu har et brev fra ham svarende til hver af årets måneder, altså 11 eller 12, men i de tre trykte samlinger af Mynsters breve findes fra året 1805 kun seks breve.⁸ Desværre har Mynsters søn eller senere arvinger ikke opbevaret de originale breve, efter at de var blevet offentliggjort, med undtagelse af en række sene breve fra tiden 1815–28.⁹

Selv om Kammass og Mynsters brevveksling er overleveret højt fragmentarisk er det dog muligt at danne sig et vist indtryk af deres venskab. Eet står i al fald klart: Kamma har i Mynster fra første færd søgt en religiøs sjælesørger. Efter at pastor Marezoll havde forladt København i 1803, gik hun sjældent i kirke: »Jeg har jo sagt Dem, at jeg næsten aldrig gaaer i Kirke, og De veed dog vist, at det ikke kommer deraf, at jeg ingen Drift har dertil, eller at jeg troer, det er en Ceremonie, man gjerne kan springe over«, skrev hun til Mynster i 1805.¹⁰ Men allerede det første besøg i Spiellerup må have givet Kamma en sikker fornemmelse af, at hun nu havde fundet den sjælesørger, som hun så hårdt trængte til. Den prædiken hun hørte Mynster holde i Spiellerup kirke kendes desværre ikke. I et nu ukendt brev har hun efter besøget bedt om at få en af Mynsters prædikener tilsendt – Kamma havde nemlig fra sin tidlige ungdom også været en ivrig læser af prædikener. Mynster sendte hende den prædiken han havde holdt søndagen efter hendes besøg og skrev: »At jeg just sender *denne* Prædiken, kommer

sig naturligvis ikke, fordi den er en af de sletteste, jeg har holdt, heller ikke, fordi den just skulde være den bedste, men fordi den blev holdt Søndagen efter at Spiellerup glædede sig ved Deres Nærværelse, og fordi jeg i den har sagt noget, som *De* har sagt. Jeg overlader Dem selv at udfinde det, men ligesom jeg, naar jeg laaner et Udtryk, plejer i Randen at sætte, hvorfra det er laant, saaledes er her mit Concept prydet med de Bogstaver: Fr. R«. ¹¹

Kamma roste denne prædiken i så varme ord, at Mynster blev lidt flov, da han meget godt var klar over, at det ikke var nogen særlig god prædiken, ¹² men af hans brev kan vi indirekte slutte, hvor stort behov Kamma havde for nye prædikener. Mynster tilegnede denne til hendes »saa reene, saa let vækkelige, saa fuldt strømmende Religjøsitet.« ¹³

Besøget i Spiellerup har ikke blot givet Kamma den glæde at høre Mynster prædike, hun har sandsynligvis også været til nadver og skrifte hos ham og har dertil haft samtaler med ham hjemme i præstegården. Rahbek har nok siddet det meste af tiden i haven med en bog. Han var til Kammas sorg ikke nogen religiøs natur og brød sig ikke om at tale om religiøse problemer. Hvad Mynster og Kamma har talt om, kan vi nok få en fornemmelse af, når vi læser deres senere breve. I august 1805 takker hun Mynster, fordi hun kan betro ham alt: »Tusind Tak, kærester, fortræffelige Onkel! for al den Glæde, De har gjort mig med Deres *lange* Brev. Jeg troer aldrig, at jeg kan vise mig taknemlig nok imod Dem for al den Trøst og Glæde, De giver mig. – Det er mig ogsaa til usigelig megen Trøst, at jeg tør sige Dem saa meget om mig selv, som jeg, siden jeg mistede *Adler*, ikke har kunnet eller turdet sige til noget Menneske, uagtet jeg meget ofte har havt stor Trang til det. –« ¹⁴ At hun nævner *Adler*, viser, hvor stor betydning Mynster har fået for hende efter blot et års bekendtskab.

Kamma var i religiøs henseende stærkt præget af *Adlers* optimisme og mente som han, at et menneske ved stadige og samvittighedsfulde bestræbelser kunne nærme sig det religiøse ideal i højere og højere grad. Hun var derfor fra sin tidlige ungdom blevet vænnet til en stadig selviagttagelse og selvbedømmelse, og de mangler og fejl, hun fandt hos sig selv, plagede hende meget. Mynster blev klar over, at denne uafledelige selvkritik bidrog til hendes hyppige nedslåede sindstilstande, som han måske har oplevet ved deres personlige samvær men i

al fald har iagttaget i hendes breve: »jeg troer ..., at De – saavel som jeg – behøvede at formanens lidt imod den *overdrevne* Selvprøvelse, som kun uden Nytte gjør os ængstelige. Den undertiden saa smertelige, endog næsten uhyre Frygt for sin egen Tilstand, som let frembringes ved den for store, eller for uroelige Opmærksomhed paa sig selv, er egentlig det, som Luther og andre Mennesker, der vidste lidt om hvad der skeer inde i Mennesket, kaldte »*Anfægtelse*« – et Ord, som det er ganske i sin Orden, at det kun *nu* kan bruges til Spot – og som de ansaae for en ond Indskydelse, og en Modstander af Troen, det Helligste i os. Virkelig troe vi ogsaa kun lidet paa Gud, dersom vi meene det mueligt, at vi alvorligen og oprigtigen kunne søge ham og ikke finde ham –«¹⁵ Mynster bruger det Lutherske begreb anfægtelse til et udfald mod tidens moralisme i religionen, dybere set er det et angreb mod rationalismen: »Hovedsagen er dog ikke, at vi kunne pynte vort Liv op med mange smukke Gierninger, og børste enhver Plet af os, og blive saa *moraliske* og *humane*, og saa charmante i vore egne og al Verdens Øjne, at vi tillige blive saa kolde og kiedsommelige og forfængelige, at der slet intet Godt meer er ved os. Det Vigtigste er dog, at have et Sind, hvori Gud kan boe og boer;«¹⁶ Men på dette punkt i argumentationen bliver Mynster bange for, at han har stødt Kammars moralske bevidsthed eller rettere, han bliver opmærksom på, at han har vovet sig længere ud i sit angreb på rationalismen, end hun måske kan følge med til. Alt i alt var Kamma et barn af rationalismen og Mynsters brev viser dels, hvor langt han er kommet i sit opgør med tidens herskende teologi, dels at han gerne vil drage hende med sig men er klar over, at han ikke kan forlange et for hastigt opbrud hos hende. Han bøjer derfor af og fortsætter brevet således: »De, min gode og gudfrygtige Veninde! vil ikke misforstaae mig. Jeg agter virkelig ogsaa, og med hellig Agtelse, Strængthed i Sæder, jeg kalder Overtrædelse deraf Synd, jeg bebrejder mig det ogsaa, at jeg er saa smittet, som jeg er, af denne forkjælede Tiid, hvori der ingen Fasthed eller Retskaffenhed er; men jeg veed dog, at det Bedste er i mig, og ikke blot med Tilstedeværelse i Øjeblikke.« Men derefter gør han Kamma opmærksom på, at hun selv allerede *er* gået ud over den almene rationalistiske norm og *har* udtrykt tvivl om den menneskelige evne til selv at kunne nå frem til tro og fred: »Og min Niece skulde ikke gjøre mig Glæde, naar jeg tør tale

saaledes til hende om saadanne Ting? naar jeg stedse meere seer, at *det Bedste* ogsaa er i hende, og med saadan Klarhed, at hun kan tale derom, og tale saa skiønt? Jeg havde Lyst til igien at afskrive Dem især eet Sted af Deres eget Brev, hvor De taler om de Øjeblikke, »naar det er os, som bøjede Gud sig kiærligen ned til os, for at sige os alle de trøstelige Ord, som vort Hierte saa meget trænger til, men *ikke tør sige sig selv*.» Jeg vilde ønske, at disse Ord igien maatte røre Dem selv saa meget, og saa glædeligt, som de have rørt mig.«¹⁷ Dette brev viser Mynster som en dygtig sjælesørger, der til fulde fatter Kammas situation og hvad hun trænger til.

Det er egentlig mærkeligt, at Mynster formår det allerede på dette tidspunkt, hvor han selv var i en stor religiøs uro og gæring og ofte fortvivlede over sig selv. Alligevel kunne han udstråle ro og myndighed. Kamma skriver således til ham i juli 1805: »Jeg har virkelig en Ahnelse af den »Guds Fred«, som forekommer mig at være udbredt over Deres heele Væsen, og som saa uimodstaaeligen drager mig til Dem, da det er mig, som om en ringe Grad af den ogsaa kommer over mig, naar jeg er hos Dem. Gid jeg dog engang kunde faae Dem overtudet om, at jeg har Ret om Dem, og at jeg virkelig har den rette »Anskuelse« af Dem. –¹⁸ Kamma har med sit skarpe blik hurtigt opdaget, at Mynster ikke selv var klar over den virkning, han øvede på hende (og andre), og her er vi ved roden af et betydningsfuldt træk i Kammas psyke: hendes sikre instinkt for andre menneskers værdifulde egenskaber. Hun så Mynsters store evner som prædikant og sjælesørger før nogen anden.

Kamma og Rahbek besøgte Mynster i Spiellerup mindst een gang om året og Mynster besøgte dem, når han to gange årligt var på vej til eller fra det gejstlige landemode i Roskilde. Disse personlige samvær ved vi ikke så meget om, men det er klart, at de har dannet basis for de tre menneskers venskab, for også Rahbek og Mynster blev i disse år nære venner. De havde kendt hinanden i 1790erne, men forholdet mellem dem var dengang ret køligt. Nu blev de gennem Kamma knyttet sammen i et venskab, der varede til Rahbeks død i 1830. De personlige samtaler med Mynster har efter alt at dømme været af den allerstørste betydning for Kamma, men da hun hørte til de sjældne få, der forstår at udtrykke sig fyldigt og tilbunds gående i skriftlig form, fik

Spiellerup kirke. Maleri 1810 af Hanne Erichsen. (Bakkehuset).

hun mere ud af korrespondancen med Mynster end mange andre ville have haft. Han havde lige fra begyndelsen pålagt sit skriftebarn at skrive lange breve til ham, at skrive lige så tit, hun havde behov for det og intet skjule for ham. Det ser ud til, at Mynster som gammel mand netop tilintetgjorde mange af disse lange skriftebreve, hvad der i og for sig er forståeligt nok. De breve, som han skåned; er derfor mere for almindelige vennebreve at regne, men rundt om i dem er der eksempler på, hvad det var Kammas søgte trøst for.

I maj 1806 døde en dreng af Kammas bekendtskab ved navn Fritz. Kammas følte sig pint af samvittighedsnag, fordi Fritz var blevet forkølet ved at gå ud til Bakkehuset og sygdommen havde udviklet sig så alvorligt, at den førte til hans død. Hun bad Mynster om hjælp – også til at forsone sig med den tanke, at det smukke barn skulle lægges i jorden og forgå. Mynster prøvede først at tage samvittighedsnaget fra hende: Fritz kunne lige så vel være gået et andet sted hen og have fået sin

sygdom. Dernæst trøster han hende ved at indskærpe hende skellet mellem det jordiske og det evige: »Det, der kan blive sygt, visner, det, der kan døe, døer, men Guds Billede døer ikke, saa vist som Guds Væsen er det aleene Blivende. Derfor ligger den dejlige Dreng heller ikke i Jorden, som Noget, der var forstyrret (ødelagt); thi Alt, hvad der er elskeligt, er slet ikke jordisk, kan paa ingen Maade forklares af det Jordiske; derfor kan Jorden vel tage Sit tilbage, men ogsaa Himmelen Sit.«¹⁹ Han minder hende dernæst om det gamle ord om børn og unge, der dør tidligt, at dem haster Gud med at tage fra »de Onde«, og han slutter sit brev som følger: »Gud skee Lov, at De med saadan Inderlighed kan slutte Dem til Alt hvad De elsker. Hvad Bedrøvelse vi end kan have derved, hvad vi end derved kunne forledes til, som »fornuftige Folk« ere frie for, var det dog bedre, om vi ikke havde det varme Hjerte? – Endnu maae jeg dog sige Dem, hvad jeg forleden i en Kirkefader læste om det Blomster *Amaranten*. Navnet betyder: den Uforkrænkelige, og han siger derom: *de* Blomster bærer Jorden ikke, men Himmelen aleene.

De skal ikke glemme Deres Fritz, men de skal snart blive en glad Niece, som De altid er en usigelig god Niece. Gud velsigne Dem!

Deres
J.P.M.«

Når Mynster kalder Kamma sin niece skyldes det en aftale de må have sluttet, da Mynster var i København i januar 1805. I virkeligheden var de lige gamle, begge født i efteråret 1775, men dengang var det ikke brugeligt, at en mand og en kvinde var dus, medmindre de stod i nært slægtskabsforhold, og da den formelle tiltaleform hurtigt er blevet ubehagelig for dem, fandt de på at oprette et slags familieforhold, inspireret af det navn Mynsters broderbørn havde givet ham: onkel Job. Kamma blev da hans niece, og der var dengang ikke noget unaturligt i, at en onkel og en niece ikke var dus. Dette uægte familieskab havde også den fordel, at Mynster gennem sit onkelnavn fik en vis autoritet og en tilsyneladende højere alder, hvad der var psykologisk heldigt for det skriftebarnsforhold, der var basis i deres venskab.

Gennem det spinkle brevmateriale som er overleveret, synes man at

kunne skimte en udvikling i Kammas religiøsitet, som uden tvivl må skyldes Mynster. Før bekendtskabet med Mynster er der intet i Kammas religiøse liv der tyder på, at Luther har betydet noget for hende. På dette punkt var hun tydeligvis præget af rationalismen. Karakteristisk og oplysende er i så henseende en prædiken holdt af Marezoll i St. Petri Kirke ved festen for Reformationen i 1797 og samme år offentliggjort i Rahbeks tidsskrift MINERVA. I den hele prædiken, der har reformationens velgerninger som tema, nævnes Luther kun en gang.²⁰ Marezoll mener, at Luther og hans medarbejdere kun lige nåede at sætte reformationen i gang, men ikke overkom ret meget, at det først er det 18. århundrede som virkelig har rensset den kristne lære og at der stadig staar meget tilbage at gøre. Det er på baggrund af denne Lutheropfattelse man skal se Mynsters genopdagelse af ham. Det er ikke stedet her at gå ind på en redegørelse for Mynsters religiøse udvikling, men det kan vist være relevant at fremhæve nogle af de breve til Kamma, hvori Mynster taler om Luther. Selv om de ikke er mange eller dybtgående, så tyder de ved deres indforståede tone på, at de blot er hentydninger til personlige samtaler, og vi forstår så også, hvorfor Kamma i november 1805 i selskab med sin broder Carl foretog den besværlige rejse til Spiellerup for at kunne give Mynster et portræt af Luther i fødselsdagsgave.²¹

Denne gave er umådelig karakteristisk for Kamma. Hun bestræbte sig altid for at give gaver, som hun vidste ville have en særlig betydning for modtageren, og hun lagde ofte et stort arbejde i at fremskaffe den efter hendes mening helt rigtige gave og var ikke tilfreds med kompromiser. Det er derfor meget sigende at hun gør sig saa store anstrengelser for at skaffe Mynster dette portræt. Hun har vidst, at Luther var ved at få en særlig betydning for ham, og det var dengang absolut ikke en konventionel gave til en præst, man må vist snarere sige tværtimod. Det får vi et muntert indblik i gennem Mynsters brev fra 13. november 1805, hvori han gengiver følgende samtale mellem sin gnavne husholderske, Jomfru Ruhe, og sig selv:

»*Hun.* Den Morten Luther, hvem var det? Jeg har hørt meget tale om ham.

Jeg. Det var en Præst, som levede for mange Tiider siden. Vi taler om ham Allehelgensdag.

Hun. Ja, jeg veed nok, der staaer om ham i Evangelium. Jeg tænkte ellers, det var *Deres* Portrait, det havde dog været bedre.

Jeg. Nej! han var bedre end jeg er.

Hun. Hm! Jeg synes saagu dog, De er ganske god –«. ²²

Som før nævnt havde den tyske romantik for Mynster været en vej ud af rationalismen, men han indså åbenbart hurtigt dens begrænsning i religiøs henseende og fandt i stedet hos Luther løsningen på sit problem: at forbinde en fast religiøs anskuelse med et varmt hjerte. Dette har han også talt med Kamma om og vidnesbyrd herom findes enkelte steder i hans og hendes breve. Han skriver således til hende: »Luther er en af de meget Faa, som siger mig Noget, der synes mig Nyt – endog det Bekiendteste og oftest Gientagne synes mig nyt hos ham (istedet for ofte ellers omvendt); dette kommer vistnok deraf, at han aldrig har sagt eet eeneste Ord blot *efter Andre*, men har forsøgt Alt, hvad han sagde, først i sit eget herlige, frie og dybe Sind; derfor vidste han det saa sikkert og kunde sætte Alting derpaa. Af ham har jeg meget at lære, thi hos ham gaaer Alting ud paa vis og glad Besiddelse: Troe, istedet for at den nyere Religiositet har tabt sig saa meget i blot Længsel«. ²³

I flere af sine breve tumler Kamma med troens problemer. Somme tider er hun ængstelig for, at Gud skal forskyde hende, og Mynster irettesætter hende for denne tvivl, som i virkeligheden er vantro. ²⁴ Hun kan også plages ved tanken om, at hun til tider har frygtet Gud mere end elsket ham. ²⁵ Men der findes i hendes breve også udtryk for en stærk tro, særlig lægger man mærke til det første brev, hun skrev til Mynster efter hun havde oplevet Københavns bombardement i 1807 i sin faders gård i Nørregade, et af de hårdest medtagne kvarterer. »Jeg har ikke Forestilling om nogen Ulykke, der skulde kunne nedbøie mig saaledes, at jeg ikke skulde kunne reise mig igien, og jeg er beredt paa Alt, hvilket jeg langtfra ikke altid har været. Jeg venter, at der muelige forestaaer os endnu langt skrækkeligere Ting; men jeg tvivler intet Øieblik paa, at jo den, som troer paa Gud, vil kunne bevare Haab og Mod under *alle* Omstændigheder, og saa lidt jeg end forstaaer at bedømme disse Dages Begivenheder i Sammenhæng med *det Hele*, saa tydeligt kan jeg derimod see, at det staaer i hver Enkelts Magt at nytte Ulykkens Tid til *sin* Frelse.« ²⁶

Det er ikke muligt at afgøre, om Mynster har lært Kamma at søge hjælp for sine sorger ved at læse i biblen. Luthers indflydelse på såvel Grundtvig som Mynster bevirkede, at de i langt højere grad end rationalismens præster lagde vægt på menigmands bibellæsning. Kamma forærede Mynster en meget smukt indbunden bibel i fødselsdagsgave i 1807, en gave han satte stor pris på.²⁷ Når man husker på, med hvilken omtanke Kamma valgte gaver til sine nærmeste, er denne gave til Mynster værd at lægge mærke til. Vi ved ikke om Kamma har været ivrig bibellæser som ung, men et brev til Chr. Molbech fra maj 1813 viser os helt konkret, hvad biblen i al fald *nu* betød for hende. Hun fortæller, at hun en aften, da hun var alene hjemme, blev grebet af dødsfrygt og fandt ro og trøst ved at læse de første elleve kapitler i Johannes evangeliet.²⁸

Det er måske et gennemgående træk hos Kamma, at ydre forhold påvirkede hende mindre end de psykiske spændinger i hende selv eller mellem hende og mennesker, der stod hende nær. Selv om hendes breve til Mynster giver en del oplysninger om hverdagens fortrædeligheder og de fysiske afsavn og besvær, som krigen voldte hende, har man dog indtryk af, at de kun berørte hende om ikke perifert så dog alligevel ikke alvorligt. Derimod kunne hun pludselig gribes af dybt mismod over, at hun ikke var til gavn og glæde for nogen, og engang i et sådant sjæleligt tomrum skrev hun til Mynster om sin lede ved alle de visitter, hun fik på Bakkehuset og som hun ikke kunde se nogen mening i. Han søgte at trøste hende ved at påvise, at hun havde en opgave i at tale med mennesker: »... Conversationen med mange og mange slags Mennesker regner jeg iblandt Deres *Embedspligter*. Thi De er ikke, som De er, for at De skulde sættes under en Skieppe; men da man dog ikke kan faae Dem ud af Huset og sætte Dem som en Stad paa et Bjerg, der ikke kan skjules, saa maae man i det mindste *i Huset* sætte Dem paa en Lysestage, og da er det godt, naar der af og til ere Mange i Huset, som De kan lyse for. Anseer De dette for blotte Narrestreger af mig, eller for Smigrepræsterier?²⁹ Jeg forsikkrer Dem, jeg meener det alvorligere, end De vel troer. En af Deres Bestemmelser i Verden er just *at tale med Folk*, hvorved De gjør dem ikke blot Glæde, men ogsaa Gavn. Dersom De, uagtet al Deres Ydmyghed, vilde erkiende noget af den Sandhed, som ligger heri, saa vilde De

ogsaa derved kunne trøste Dem, naar De undertiden klager over, at De ikke lever Andre til Gavn eller Glæde. Thi hvorfor skal man just kunne beregne, hvor mange Volumina Gavn man har skrevet, eller hvor mange Tønder Gavn man har høstet af sine Agre? Det Umærkelige er ofte meget mærkeligt, og De har vist havt megen og gavnlige Indflydelse paa mange Mennesker; jeg vilde ogsaa have megen Gavn af, dersom jeg oftere kunde tale med Dem, og oftere blive levende ved Deres Liv, da jeg vel erfarer, at det ofte bliver saa koldt som i en Iiskjælder, ikke i mit Inderste, men i, jeg veed ikke hvilken Region, som er imellem det Inderste og det Yderste.«³⁰

Den gavnlige indflydelse, som Kamma ifølge Mynster havde paa mange mennesker, skyldes måske i første række hendes instinktive viden om, hvilke, ofte vidt forskellige, behov de havde. Den Kamma, som vi træffer i Mynsters breve er således vidt forskellig fra den Kamma, der skriver til Oehlenschläger, og det er en helt anden side af hendes mangespektrede væsen vi finder i brevene til Molbech. Det er det samme instinkt, der gjorde hende til den ideelle hustru for Rahbek.

Kamma har tilsyneladende fra sin ungdom været plaget af mange forskelligartede sygdomme og svaghedstilstande. De blev af O. H. Mynster sammenfattet under den moderne diagnose »Astheni«.³¹ Det er vanskeligt at finde ud af, hvad der egentlig gemmer sig bag denne diagnose, der åbenbart dækkede over flere sygdomme såsom forkølelser, hoste, gigt o.a. Dertil kommer, at O. H. Mynster somme tider anså Kammes svagheder for, om ikke at være indbildte, så dog prægede af hypokondri. Dette tog Kamma ham meget unådigt op, og var ikke bange for at beklage sig til onkel Job derover, som i følgende passage fra et brev af 1. december 1806: »Dersom De kunde troe, hvor meget *ondt* jeg føler *uafladelig*, og hvor megen Vold jeg gør paa mig, og hvor gierne jeg vilde bilde mig ind – hvad alle Andre bilde sig ind – at det er *Indbildning*, saa vilde det gjøre Dem *meget* ondt for mig ... Jeg har i nogen Tid slet ikke sagt Deres Broder et ord om mit Befindende; desuden troer han mig ogsaa kun *halvt*, og tager overhovedet meget feil af mig. Sagtens kan der være nogen Sandsynlighed paa hans Side, og jeg veed ogsaa meget godt, at han virkelig holder mig for syg, men dette dog *langt mindre*, end jeg er.«³²

Kammes breve til onkel Job er fulde af klager over smerter og

træthed. Han forsøgte også at hjælpe hende på dette punkt. Han mente, at hun der havde saa megen viljekraft, kunde hjælpe sig selv ved at ophøre med at klage og i stedet vende sin opmærksomhed mod sine omgivelser. De smerter hun ikke kunne komme over på denne måde, måtte hun så lære at bære med tålmodighed og som Guds vilje med hende. I samtaler i det første år af deres venskab har de, når de talte om disse emner, udviklet et slags kodesprog, som vi kan iagttage i deres breve. Dette kodesprog må man prøve at tyde, da det ellers kan virke ubehageligt ved et noget barnligt, affekteret og sødligt præg. Der er f.eks. i begges breve mange bemærkninger om at være »artig« eller »uartig« eller om deres »Uartigheder«.

For at forstå hvad disse gloser dækker over kan man studere følgende udtalelse af Mynster, da han beskriver sin fødselsdag i november 1805: »Jeg kunde paa min Geburtsdag ikke ret faae Tiid til, efter »Kejser Frederiks« (Steffens) og min gamle Sædvane, at omvende mig, derfor har jeg gjort det siden; jeg har virkelig havt det Heltemod, en Gang paa nye til alle de andre Gange ret alvorligen at foresætte mig at kiæmpe imod mange onde Nykker, mod Dorskhed, Forsagthed, Vantro, Luner og alle Slags Uartigheder«. ³³ Når Mynster i sine breve gang på gang formaner sin niece til at være »artig«, betyder det enten, at hun skal bekæmpe dårligt humør, lade være med at lade sig irritere af sine omgivelser eller af sig selv eller, at hun ikke må beklage sig over træthed eller smerter. Det samme dækkes ogsaa af udtryk som at hun ikke maa »klynke«, eller »være forsagt«, eller »være utålmodig«. Når Kamma er i balance og ikke lader sig kue af sin »Astheni« kalder hun sig selv en »god« eller »taalmodig« eller »artig« niece.

Kamma kunne meget klart gøre rede for sine problemer i de lange breve hun, oftest i ensomme aftentimer, skrev til Mynster. Men den følgende morgen kunne det ske, at hun ved gennemlæsningen af sit brev skammede sig over at have blottet sig selv, og hun føjede da en efterskrift til aftenens brev og søgte ved en spøg eller ved selvironi at dæmpe alvoren i brevet. Hun var i virkeligheden et meget blufærdigt menneske, der ofte dækkede over alvorlige følelser med et smil eller en skæmt. Mynster havde det på lignende vis og bemærkede tidligt i deres venskab denne lighed: »... Jeg bebrejder Dem ikke, at De var lidt undseelig over det, De havde skrevet; thi at troe, at vi ikke kunne sige

noget Alvorligt, uden at sige det lidt dumt, er ogsaa noget, hvori vi ligne hverandre. Men ligesom jeg ikke generer mig derfor, men ogsaa siger det Alvorlige, der falder mig ind, saa siig De det ogsaa,« –³⁴ Mynster opmuntrede gang på gang Kamma til at skrive til ham om alt, hvad der bevægede hendes tanker og om alt, hvad hun oplevede. Han gjorde det dels som led i sin sjælesorg, det vi nu om dage ville kalde psykoterapi, dels fordi han var oprigtig glad for hendes breve: »De har, hvad jeg i Almindelighed priser Fruentimmer-Correspondancen for, en gave til at fortælle Deres Liv, saa jeg faaer et anskueligt Begreb derom, og det staaer for mig saa takkeligt, som det er; istedetfor at jeg og mine Lige kun kan beskrive vort Levnet med et: jeg lever vel, eller deslige.«³⁵ Han beundrede ogsaa hendes prosastil: »Jeg kan virkelig forundre mig over Deres Lethed i at fortælle, og studerer mangan Gang Periode-Bygningen og den heele flydende Stiil, fordi jeg meget gjerne vilde lære dens Grace, hvilken jeg ganske mangler i mine dorske, tunge og vanskelige Constructioner. Men jeg begriber nok, at man ikke studerer sig den til, saa lidet som til nogen anden Grace.«³⁶ Rahbek, hvis prosa var endnu mere præget af latinsk syntaks end Mynsters, kaldte Kammas brevstil for »lyrisk Uorden«.³⁷

Kammas og Mynsters bekendtskab udviklede sig til et sandt ven-skab, forstået på den måde, at begge gav og modtog og at ingen af dem dominerede den anden. Selv om Job var skriftefader og »Onkel«, så var niecen ikke bange for at sige ham et par sandheder nu og da. Og som han opmuntrede hende til at skrive breve, så opmuntrede hun ham til at skrive prædikener og lade dem trykke. Mynster havde en lille lyrisk åre, og endnu da han gjorde Kammas bekendtskab, havde han ikke opgivet ungdommens digterdrømme. Han sendte hende af og til nogle digte, og hun var meget glad og rørt over det fødselsdagsdigt han sendte til hende i 1806, men hun opmuntrede ham aldrig til at dyrke poesien ud over netop lejlighedsdigte. Derimod gav hun ham ikke rist eller ro, før han gik i gang med at udarbejde nogle af sine prædikener med offentliggørelse for øje. Hun så, før han selv, at det var som prædikant og ikke som digter han skulle gøre sig gældende, men det var svært for hende at få ham overbevist derom. Han var konstant utilfreds med sit arbejde og følte ikke, at hans prædikener var af en saadan kvalitet, at han kunne tænke på at udgive dem. Han mente

heller ikke, at der var ret mange, som ville bryde sig om endsige forstå dem,³⁸ men dertil svarede Kamma med stor fasthed, at han netop kun skulle henvende sig til de få, der ville kunne fatte dem.³⁹ Kamma var ganske klar over Mynsters isolerede stilling i datidens kirkeliv og mente, at det var som vejviser til en ny religiøsitet, han skulle træde frem, men Mynster manglede selvtillid og gav flere gange op. I juli 1805 havde han fem prædikener færdige og omtrent trykklare, men i marts 1806 opgav han ganske at få udarbejdet en udgave.⁴⁰ Kamma vedblev dog med stor energi at holde ham opgaven for øje, og i sommeren 1807 genoptog han arbejdet, omarbejdede de gamle prædikener og sendte i de følgende år en række omarbejdede og nye prædikener til Kamma. Om hun har udøvet nogen art af kritik ved vi ikke, blot har vi Mynsters egne ord for, at det var hendes stadige opmuntringer, der gav ham mod til at udgive sin prædikensamling i 1810, populært kaldet Spiellerup-prædikenerne.⁴¹

Både Kamma og Mynster var vant til at forslå mange af deres ensomme timer med læsning. Mynster læste ikke efter nogen plan men tog fat på alt, hvad der interesserede ham eller hvad der faldt på hans vej.⁴² Han drev ikke som Kamma systematiske sprogstudier og læste vist også hurtigere end hun gjorde. Hun beskrev selv sin læsemåde i et af sine breve: »... Jeg har også den ganske gode Skik, at jeg læser en rigtig god Bog saa længe, til jeg bliver meget nøje kiendt med den.«⁴³ For Mynster var læsning ofte en erstatning for samtaler og ikke sjældent et middel til at komme over melankoli og utilfredshed med sine præstationer som præst og prædikant. I sin ensomhed i Spiellerup lærte han sig at følge Goethes råd, at det er bedre at lave et eller andet, hvor ubetydeligt det end er, end slet ikke at foretage sig noget. I flere af sine breve til Ole Hieronymus fortæller Mynster, hvorledes han prøver at arbejde sig ud af sin åndelige »Dorskhed« ved at lave uddrag af de bøger, han læser.⁴⁴ Om en tilsvarende læsemåde har vi ingen udtalelser fra Kamma og det synes også som om hun ikke havde brug for selvskabte motiveringer for at læse, hun gør indtryk af at have været en entusiastisk læser fra sin tidligste ungdom.

Desværre ved vi ikke så forfærdelig meget om, hvad hun læste, før hun begyndte korrespondancen med Mynster og egentlig giver den heller ikke fyldige oplysninger, selv om der i mange af hendes og

Mynsters breve drøftes litterære emner. Kamma var begyndt at læse engelsk, da hun var 10 år og hun citerer af og til i sine breve engelske forfattere, først og fremmest Shakespeare, men vi ved ikke, hvornår hun begyndte at læse hans værker. Hun har med sine gode kundskaber i engelsk aldrig været henvist til først at læse Shakespeare i tyske oversættelser, et stadium, som de fleste danske Shakespearelæsere måtte igennem og som mange forblev på. Da der i Kammas ungdom ikke blev opført noget drama af Shakespeare på Det kgl. Teater – den første Shakespeareopførelse fandt først sted i 1813 – kendte hun kun Shakespeare fra teksterne, ikke fra scenen og det prægede hendes opfattelse af ham. De gange hun omtaler Shakespeare, er det tydeligvis den store menneskekender hun elsker, ikke dramatikeren. Da hun ikke brød sig om at gå i teatret, vedblev hun hele sit liv at foretrække at læse dramatekster i stedet for at se dem opført. Hendes kærlighed til Shakespeare forblev usvækket livet igennem og hun var ikke bange for at skrive til Mynster, at hun foretrak at læse een af Shakespeares tragedier frem for at se samtlige Oehlenschlägers opført.⁴⁵

Inden hun lærte Mynster at kende havde hun et solidt kendskab til det 18. århundredes litteratur, og hendes litterære smag har været grundfæstet før 1800. Det ville derfor være interessant om vi kunne fastslå, i hvor høj grad hun fulgte med i den tyske, romantiske litteratur, men det er faktisk ikke muligt på grundlag af de spredte oplysninger, vi finder i hendes breve. Kun een af de tyske romantikere har hun med sikkerhed taget til sig hjerte, det er Novalis (Friedrich von Hardenberg), der også var en af Oehlenschlägers og Mynsters yndlinge. For Mynster var det især Novalis' kærlighedsdigte til den tabte ungdomselskede, *HYMNER AN DIE NACHT*, der var den store oplevelse.⁴⁶ Kamma har nok snarere været betaget af Novalis' religiøse poesi, *GEISTLICHE LIEDER*. Mynster forærede hende den første samlede udgave af Novalis' skrifter til hendes fødselsdag i 1808⁴⁷ og han søgte i det hele taget at interessere Kamma for den nye tyske litteratur, som Rahbek ikke brød sig meget om. Han skrev således begejstret til hende om Tiecks roman *FRANTZ STERNBALDS WANDERUNGEN*⁴⁸ og forærede hende i 1805 Friedrich Schlegels *POETISCHES TASCHENBUCH AUF DAS JAHR 1806*.⁴⁹

Men på denne tid synes Kamma at have været mere optaget af at

læse italiensk, spansk og portugisisk litteratur. Hun prøvede at gøre Mynster interesseret i de store romanske digtere, hvad der til en vis grad lykkedes hende. Hun lånte ham sin Danteudgave og Mynster beholdt den længe og fordybede sig i DEN GUDDOMMELIGE KOMEDIE,⁵⁰ selv om det italienske voldte ham besvær. Kamma var fortrolig med den italienske renaissances mesterværker, foruden Dante læste hun Petrarca og Boccaccio og var nok en af de meget få herhjemme, der læste Tasso på originalsproget. Hun læste hans store religiøse epos, LA GERUSALEMME LIBERATA: »... den interesserer mig i så høi Grad, at jeg ordentlig kan have det godt, når jeg om Aftenen maae sidde *ganske eene*, og jeg læser i den.«⁵¹ Overraskende nok var en af hendes yndlingsbøger Guarinis dramatiske hyrdeidyl IL PASTOR FIDO, 1590.⁵² Samtidig læste hun spansk litteratur, elskede Cervantes' DON QUICHOTE, og passede på at holde de to sprog i gang samtidigt, for at det ene ikke skulle fortrænge det andet. Og så stor var hendes interesse for de romanske sprog, at hun i vinteren 1808–09 begyndte at lære sig portugisisk og havde store vanskeligheder med at skaffe sig et leksikon.⁵³ Rahbek forærede hende det portugisiske nationalepos, Camoëns LA LUCIADA og i februar 1809 gav hun sig igang med at arbejde sig igennem værket. Mynsters forbløffelse og ærlige misundelse over hendes energi lyser ud af hans breve.⁵⁴

Det ser altså alt i alt ikke ud til at Kamma læste mange af den tyske romantiks værker, derimod fulgte hun med i alt, hvad der foregik i den samtidige danske litteratur og de få gange hun har udtalt sin mening om den viser, at der ikke var stor forskel på hendes og Rahbeks litterære smag. Begge så de med uvilje på tidens evindelige litterære polemikker og begge tog afstand fra romantikkens genidyrkelse.

I 1811 søgte og fik Mynster det længe ønskede avancement til et kald i København, 1. kapellaniet ved Frue Kirke, og i begyndelsen af året 1812 flyttede han til hovedstaden og indrettede sig en beskeden ungarlebolig i Brolæggerstræde. Mynster havde i flere år håbet på et embede i København, men lige så inderligt han ønskede at komme bort fra det ensomme liv i Spiellerup, lige så inderligt ønskede Kamma, at han skulle blive der. Hun var nemlig klar over, at i det øjeblik Mynster kom til København, ville der ikke blive tid til regelmæssig korrespon-

J. P. MYNSTER. Maleri af ukendt kunstner. (Privateje).

dance med hende og hun var bange for at miste det anker i sin tilværelse, som Mynster var blevet.⁵⁵ Ved nytårstid, da Mynster gjorde klar til opbrud fra Spiellerup, skrev Kamma et bittert og uoverlagt brev, som ikke er bevaret, men af Mynsters svarbrev kan vi rekonstruere noget af dets indhold. Han skriver til hende fra Spiellerup nytårsdag 1812: »... Men, naar jeg kommer fra Spiellerup, vil De ikke meere kiendes ved mig? og »den københavnske Onkel maae først prøves«! – Er det dog ikke besynderligt, at det ligefrem er et Træk i Deres ellers saa aabne Charakteer, at være mistænkelig? Men mig synes – tillad mig at sige det – at min Venindes ædle og store Sjæl skulde ret for Alvor opløfte sig over alle smaalige Griller, og at De skulde anvende den Magt, jeg af Erfaring saa vel veed, De har, til at styrke Deres Venner, at opfordre og oplive dem til Alt, hvad der er

godt og berømmeligt, meere stadigt og at De derfor nu kunde gjøre noget Bedre imod mig. Jeg indseer nok, at jeg vil foretage meget, som ikke vil være Dem tilpas; men jeg haaber dog, at De tilsidst vil finde, at De ikke havde behøvet at prøve Den, som De i saa mange Aar allerede har prøvet. Men indtil dette skeer – erindre Dem undertiden, at »Kiærligheden troer Alt, haaber Alt«; saa vil jeg see til at erindre mig, at Kiærligheden skikker sig i Alt, »taaler Alt«. ⁵⁶

Kamma tog hans reprimande til sig uden at skrive om den konkrete sag: »Det er nu i Overmorgen accurat 7 Aar, siden jeg fik det første Brev fra Dem, og jeg kan ikke uden den inderligste Taknemlighed betragte den store Skat af Breve, jeg har samlet i disse 7 Aar. Tak for ethvert af dem, – ogsaa for dem, hvori De straffer mine Feil; thi af dem har jeg dog især lært, hvor oprigtigt De mener mig det, og om disse Breve end ved den første Modtagelse have opirret og krænket min Stolthed, saa har jeg dog altid ved nøiere Eftertanke gaet i mig selv, og maaskee læst disse Breve alleroftest.« ⁵⁷

Venskabet mellem dem led intet skår ved Mynsters bosætning i København, og selv om Kamma mistede Mynster som fast korrespondent, så vandt hun ogsaa meget. Hun hørte Mynster prædike på søn- og helligdage, såvidt vejret og hendes helbred tillod det og hvis hun kunne leje eller låne en vogn eller dele vogn med andre. Rahbek gik hver dag både ind til byen og tilbage igen, ikke sjældent to gange om dagen, men det er vist aldrig sket, at Kamma har tilbagelagt turen frem eller tilbage til fods.

Selv om Kamma stadig havde en trofast onkel Job, der om end ikke ofte så dog heller ikke sjældent var gæst på Bakkehuset, så blev der dog et tomrum i hendes liv. Hun havde vænnet sig til gennem de sidste syv år at have en fortrolig ven, som hun altid kunne skrive til, når hun havde brug for at lette sit hjerte. Selv om Kamma for eftertiden har fået sit ry som brevsriver på grund af alle de mange, vidt forskellige mennesker hun har korresponderet med, så var det dog ikke den skriftlige kontakt med *mange*, der tiltrak hende selv, tværtimod foretrak hun at have få, intime brevvenner. Om dette emne havde hun i foråret 1809 en strid med sin broder Carl, der syntes hun skrev for tit til Job (der ogsaa var Carls nære ven) og i stedet opfordrede hende til at skrive nogle flere breve til andre, der ogsaa gerne ville korrespondere

med hende. Til Job, som hun refererede diskussionen for, skrev hun: »... jeg ... sagde, ... at Correspondancen ikke interesserede mig, medmindre den var hyppig og uafbrudt, og at jeg af det Slags ikke kunde indlade mig paa mere, end den ene, jeg har. Han paastod, at man just skulde skrive sjælden, da Breve ellers nødvendig maatte blive flaaue, og at det var meget urimeligt at skrive saa ofte, som jeg skrev til Dem. Jeg meente derimod, at det ikke kan nytte at skrive uden til Mennesker, der ere *saa nøie* bekiendte med hele Ens Liv og Levnet, at *Alt*, hvad der vedkommer En, kan antages at interessere dem. Jeg sagde endnu meget Mere herom, men jeg kunde ikke overbevise ham, uagtet jeg – efter Rahbeks Sigende – forsvarede min Sag meget godt.«⁵⁸

Det var kort efter Mynsters afrejse fra Spiellerup, at Kamma faldt for fristelsen til at finde erstatning for sin syvårige penneven i den unge Christian Molbech.

IV

Christian Molbech, der var otte år yngre end Kamma, var ved at bane sig vej i Københavns litterære og videnskabelige liv. Han var underordnet bibliotekar ved Det kongelige Bibliotek og ved myreflittigt arbejde havde han, uden andre forudsætninger end en studentereksamen og et afbrudt, kortvarigt jurastudium, erhvervet sig store historiske, litterære og sproglige kundskaber. I sin tidlige ungdom, der lå før Oehlsenschlägers gennembrud, havde han fået et dybtgående præg af Rousseau, af hans naturdyrkelse, hans høje tanker om det venskab, der kan og bør knytte samstemte sjæle til hinanden og af hans og hele det følsomme, sene 18. århundredes passionerede prosa.

Blandt den helt unge Molbechs hjertevenner var Poul Dons og gennem ham lærte han Grundtvig at kende. Dette trekløver holdt sammen i nogle år, indtil Grundtvigs religiøse udvikling fra og med 1810–11 skilte vennerne således, at Dons fulgte Grundtvig og Molbech stod alene tilbage. Venneparret dømte efterhånden hårdt om Molbechs lunkne kristne tro og i 1812 skrev Dons til Grundtvig: »Christian er ei Christen, uden af Navn, og Gud veed kun, om han giennem Livets

Labyrinth skal engang blive det mere.«¹ Molbech kunne på sin side ikke acceptere den art historieskrivning, som Grundtvig præsenterede den undrende offentlighed for i VERDENSKRØNIKEN, 1812, hvori han bedømte det hele historiske forløb efter en streng bibelsk målestok.

Molbech var et melankolsk gemyt og en uheldig kærlighedshistorie forøgede hans tungsind. Han var i 1806 blevet forelsket i en af sin søsters veninder, havde friet til hende i 1809 og havde fået afslag.² Denne oplevelse gjorde ham moden for den tyske romantik og i de følgende år var Molbech måske den mest udprægede repræsentant herhjemme for den romantiske livsfølelse. I sin digteriske debutbog, VAARBLOMSTER OG HEDEURTER, 1810 søger han dels i prosa, dels i poesi at give udtryk for en livsanskuelse, som langt fra er afklaret. Han vil være kristen uden kristendom og filosof uden noget filosofisk system. Det oprindeligeste i ham, hans kærlighed til naturen og hans evne til at beskrive den, viser sig først i det næste litterære værk, UNGDOMSVANDRINGER I MIT FØDELAND, 1811. Denne bog læste Mynster med stor interesse og anbefalede den til Kamma, men hun fandt ikke smag i den.³

Allerede på sin sommerrejse i 1811 havde Molbech flere gange aflagt besøg i Lunds præstegård på Møen i håb om at træffe Kamma der. I foråret 1812 lovede hans bibliotekskollega Werlauff at introducere ham på Bakkehuset, men kort efter drog Molbech af sted på en længere rejse i Sverige⁴, og først efter hjemkomsten i november blev et Bakkehusbesøg forberedt og kom i stand den 17. december. Besøget var åbenbart vellykket, men alligevel blev Molbech foreløbig ingen »General«, Kammes navn for faste gæster som kunne komme uden invitation. Kamma blev derfor noget overrasket, da hun den 22. marts 1813 fik et langt brev fra Molbech, som – i noget fordækte udtryk og med mulighed for tilbagetrækning stående åben – tilbød hende brevenskab. Han omtaler sit »sære, ubehændige, udannelige Væsen«, som nok vil blive hende en byrde, men han drister sig dog til at skrive: »Jeg synes at forudsee, at De vil komme til at spille en Rolle i mit Liv«, men tilføjer galgenhumoristisk, at det nok vil blive i et komisk markedsspil.⁵ Hans første brev er en penneprøve i den muntre Bakkehusstone, som han har studeret de få gange, han har været på besøg hos Kamma, og under dække af den får han fremsat sit ønske om at knytte

venskabsforbindelse med hende: »Her har De, ædle Frue! mit første forrykte Brev. Flere kunne med Guds Hielp følge efter ved Tid og Leilighed. For at De imidlertid ikke skal blive alt for forskrækket ved en saa trykkende Udsigt, kan jeg trøste Dem med, at jeg er et af de dovenste Mennesker, der findes, i det mindste på Christianshavn«. ⁶

Kamma besvarede hans brev samme dag hun fik det og tog tråden op i hans udtalelser om den rolle, hun skulle spille i hans livs drama, og skrev at hun villigt påtog sig den rolle, som han ville tildele hende og »...jeg har herved kun den ene Anmærkning at gjøre, at jeg helst ønsker, den maatte blive *comisk*, da det er mit egentlige Fag og saa indflettet i hele min Natur, at jeg – som jeg har sagt Dem – ikke engang kan adskille det fra mine alvorligste Handlinger.« ⁷

Som man ser, henviser Kamma til en samtale de har haft, og i den er alvorlige emner sikkert blevet drøftet. Af brevene ses, at de bl.a. har diskuteret Oehlschläger, som Molbech var en stor beundrer af, men som Kamma var ikke så lidt kritisk over for på dette tidspunkt. De har vel heller ikke kunnet undgå at tale om Molbechs forhold til Dons og Grundtvig, som hørte til Kammas vennekreds og hvoraf Dons må siges at høre til »Generalerne«. Derfor anslår Kamma også alvorligere toner i sit brev og tilbyder sit venskab. Derefter følger i hastig rækkefølge breve og svarbreve og allerede den 1. april udnævner Molbech hende til sin »opdragende Veninde«. ⁸

Spørgsmålet er, om Kamma egentlig havde mulighed for at blive en opdragende veninde for Molbech. Hun var fra begyndelsen ikke klar over, hvor vanskelig en opgave hun tog sig på. Selv om han i sit første brev åbent advarede hende mod sit vanskelige væsen, så tog hun alt for let på advarslen og troede, at hendes opgave ville blive let. Hun mente at have forudsætninger for at kurere Molbechs tungsind i sin egen årelange kamp for at bevare livsmodet: »...oprøres jeg end ofte – hvortil min alt for heftige Natur desværre let forleder mig – af al den Hovmod, Egenkiærlighed o. s. v., der hersker paa Jorden, saa formildes jeg dog stedse igjen, naar jeg seer, hvor meget Godt og Elskværdigt der dog ogsaa voxer og trives alle vegne, og hvorledes intet Menneske er saa forladt af Gud, at han er berøvet alle Midler til i det Mindste at trøste og glæde sine Medmennesker, hvor han ikke formaaer mere.« ⁹ Af dette kan man let forledes til at tro, at Kamma *havde*

kæmpet sig igennem sine værste problemer og var nået til afklaring og en vis balance. Men at hun stadig i høj grad trængte til Mynsters hjælp og langt fra var i psykisk ligevægt kan man se af et brev, hun skrev til Mynster den 15. marts samme år. Da hun ved at datere brevet erindres om, at det er hendes moders dødsdag (15.3.1799), overfaldes hun af en voldsom gråd og skriver: »....uagtet jeg nu har grædt saa længe, at jeg synes det maatte have lettet mit Hjerter, maae jeg dog endnu gjøre den største Vold paa mig, og forestille mig, at min Moder vel ønskede, at hendes Børn ikke maatte forglemme hende, men dog var alt for øm og god, til at ønske sig erindret med saa heftig en Sorg, som den, der nu overvælder mig. Kiære Onkel! Lær mig dog, hvorledes jeg skal overvinde min ulyksalige Heftighed, der altid igien bringer mig ud af den roelige og glade Tilstand, som jeg dog ofte kan være i.¹⁰

Molbech appellerede – bevidst eller ubevidst – til et grundlæggende træk hos Kamma: hendes trang til at opdrage. Hun havde som tidligere omtalt fået en livsvarig prægning i sin tidlige ungdom af Adlers religiøse optimisme og havde af ham lært, at det var en kristens fornemste pligt at arbejde på sin egen religiøse og etiske forbedring og at hjælpe sine medmennesker i deres anstrengelser for at »gribe Klenodiet«, som Kamma ofte udtrykte sig. Mynster havde ikke søgt at ændre den livsholdning men havde lært hende at lægge større vægt på troens inderlighed, havde modificeret hendes strenge moralisme og havde lært hende større overbærenhed med egne og andres mangler. Men hendes trang til at hjælpe andre til at »gribe Klenodiet« var snarere blevet stærkere under venskabet med Mynster og den hjælp, han altid var rede til at give hende, havde måske givet hende en falsk fornemmelse af egen styrke. Dette førte så til hendes alt for hurtigt sluttede venskab med Molbech og en så kompliceret natur som hans, havde Kamma vist aldrig før mødt.

Den første periode af deres venskab afslører et andet grundlæggende træk i Kammes karakter. Når hun påtog sig en opgave, den være stor eller lille, gjorde hun det med entusiasme. Hun hadede alt, hvad der smagte af kompromiser, af halve forhold, lunkne følelser og halvgjort arbejde. Når hun ivrigt og begejstret kastede sig ud i noget, var hun tilbøjelig til at lukke øjnene for alle negative sider. I sin lykke over at have fundet en brevven og en ven, som trængte til hendes hjælp,

overså hun de mindre tiltalende træk hos Molbech. Sammen med Kamma's entusiasme hører hendes trang til at missionere. Når hun blev indtaget af et menneske eller optaget af en sag, ønskede hun at andre skulle dele hendes glæde og begejstring og hun satte megen energi ind på at få sine venner til at indse, at hun havde ret. Da hun i 1804–5 blev klar over Mynsters evner som prædikant, lovpriste hun ham til alle i sin omgangskreds og lånte hans prædikener ud til venner og bekendte.¹¹ Carl Heger havde samme belærende og missionerende trang som Kamma og hun drillede ham med hans lyst til at »cultivere« sine venner¹² og kaldte ham »Stor-Skolemester« eller »Over-Skolemester«.¹³ Men hun havde ikke indsigt i sin egen til tider overdrevne lyst til at opdrage andre. Tværtimod tog hun meget alvorligt på det og følte det som sin pligt.

Mynster mødte Molbech på Bakkehuset en søndag i april 1813 og Kamma, der var ivrig efter at alle skulle synes om hendes nye protegé, skrev nogle dage efter til onkel Job: »...han (Molbech) var ubeskrivelig lykkelig over at see Dem den korte Tid i Søndags. Han tog sig sagtens kun maadeligt ud for Dem, og det vil aldeles ikke undre mig, om De ikke lagde videre Mærke til ham. Man maae absolut kiende ham, for at lide ham, og da jeg nu i mindre end et halvt Aar, egentlig i den sidste Maaned af denne Tid, har havt Leilighed til at blive langt nøiere kiendt med ham, end jeg ellers vilde blevet efter flere Aars Bekiendtskab, saa kan jeg ogsaa med god Samvittighed give ham det Vidnesbyrd, at han er langt anderledes og bedre, end han synes – ja, at han er saaledes, at jeg vilde ønske, jeg duede til at være ham den *opdragende* Veninde, han ønsker, jeg vilde være.«¹⁴

I foråret og sommeren befæstedes Kamma's og Molbech's venskab først og fremmest gennem en intensiv brevveksling. Deres breve viser en glad undren over at have fundet en fortrolig, som gerne vil høre alt om den andens oplevelser, sindstilstand og helbred. De har mange fælles venner og bekendte og fælles interesser; er f.eks. begge med store forventninger til premieren på HAMLET den 12. maj 1813. Molbech's begejstrede brev til Kamma, skrevet efter teatertid, er i øvrigt den eneste bevarede beretning om den historiske aften, da Shakespeare for første gang blev spillet på Det kgl. Teater.¹⁵

I slutningen af maj drog Molbech ud på sin årlige sommerrejse, som

var ham uundværlig og som gav ham stof både til historiske og litterære værker. Rejsen i 1813 blev udmyntet i FRAGMENTER AF EN DAG-BOG SKREVEN PAA EN REISE I DANMARK 1813, udgivet i 1815 som 2. del af UNGDOMSVANDRINGER I MIT FØDELAND. De breve han og Kamma udvekslede under rejsen hører til de mest veloplagede i hele deres store korrespondance. Meget af det usikre, kantede og mismodige i Molbechs væsen forsvandt på disse lykkelige sommervandring, og hans gode lune smittede af på Kamma, så hendes breve er prægede af et balanceret, ikke kunstigt opstemt humør og af et charmerende lune. Selv på det penible forhold mellem Molbech og Grundtvig kan de begge tage afslappet. Molbech fortæller hende f.eks., at han på Fyn har hørt, at Grundtvig har fået en »...splinterny æsthetisk Theori, i Følge hvilken ingen Poesie duer noget, som ikke er historisk sand.«¹⁶ Kamma svarer: »Hvad Grundtvigs splinterny æsthetiske Theorie angaaer, da er det rigtignok en Skam, at jeg maae lade mig underrette derom fra *Fyen*, da han meget *udførlig* har deelagttiggjort mig i den ved sit sidste Besøg her paa Bakkehuset. Dengang forekom det mig saa ravgalt, at jeg ikke ret hørte efter hvad han sagde; men da jeg rigtig nok – som Job Mynster beskylder mig for – har en Indretning i Ørene, saa at jeg kan giemme til Tid og Sted, hvad jeg ikke strax gider hørt paa, saa har jeg nu ogsaa faaet denne Theori frem igien og kan mindes hvert Ord, han sagde, saaledes at jeg nu gjerne kunde tage ud til Roeskilde Landemode og paa Grundtvigs Vegne foredrage denne interessante ny Opdagelse for hvem der vilde lægge Øren til.«¹⁷

Heller ikke da Molbech i juli vender tilbage fra sin rejse er der nogen skyer på venskabet himmel og brevene giver et ganske godt indtryk af, hvad det var, som hver gav og modtog. Kamma blev af sine nærmeste behandlet efter O.H. Mynsters lægelige forskrift, og det vil bl.a. sige, at de ikke måtte vise for megen medlidenhed med hendes legemlige svagheder. Rahbek fik besked på at »gøre sig haard« mod Kamma¹⁸ og onkel Job formanede hende til ikke at »klynke«. Nu fik Kamma i Molbech en ven, der ikke var bundet af O. H. Mynsters forskrifter og derfor frit gav udtryk for sin bekymring for hendes helbred og sin medfølelse for hendes lidelser. Dette var en trøst for Kamma: »Saa sødt og kiærligt kan De sørge for mig og ønske mig Lindring i mine Lidelser, og ikke vide, hvormeget De just i samme

Øieblik lindrer mig enhver Lidelse. Men ikke blot i saadanne Øieblik, da De med kiærlige, deeltagende Ord overbeviser mig om, hvormegen Godhed De har for mig, er det, De lindrer mine Lidelser; thi ogsaa alle de Øieblik, hvori jeg tænker paa Dem og glæder mig over, hvor god og elskværdig De er, og hvormeget bedre De kan og vil blive, forskaffer mig en saa behagelig Beskiæftigelse, at jeg – som overalt let kan glemme mig selv over Andre – derved let kan glemme alle smertelige Fornemmelser.«¹⁹

I deres venskabs første år indtager han en beskeden, næsten underordnet plads i deres forhold. Han spørger f.eks. hende til råds i den løbende polemik, han har med Grundtvig. Hun afviser formelt at give råd, men giver dem reelt og er smigret over, at han lægger så stor vægt på hendes mening. Hun opmuntrer til gengæld ham, når han bliver grebet af sine mismodige stemninger, og hun tager ikke hans selvkritik alvorligt men prøver i stedet at give ham selvtilid. Kamma vil på dette tidspunkt ikke se Molbechs mangler som grundlæggende karaktertræk men kun som fejl, der kan rettes, hvis han får mod til at tro på, at de kan rettes, og hvis han viser hende tillid og fortrolighed, for ellers kan hun ikke hjælpe ham. I vor tid ville man måske opfatte deres forhold som et terapeutisk, Kamma som terapeuten, Molbech som patienten, for der er faktisk mange træk, som er i overensstemmelse med et sådant forhold, hvis man blot moderniserer sprogstoffet. Men det er naturligvis uhyre vanskeligt at komme til bunds i Kammes og Molbechs venskab, da vi ikke ved meget om de mange samtaler, de har haft med hinanden. Af og til afspejles samtalerne indhold i brevene men oftest kun fragmentarisk. Mange formuleringer i brevene er også vanskelige at tolke, da de netop alluderer til samtaler, og Kamma og Molbech havde i endnu højere grad end Mynster og Kamma en tilbøjelighed til at skabe et kodesprog, som er vanskeligt at tyde for eftertiden.

I denne forbindelse er det vist rigtigst at advare mod udgaven af deres brevveksling, som blev offentliggjort i 1883 af Molbechs søn, Chr. K. F. Molbech, i hundredåret for faderens fødsel. Af de ca. 300 breve som Molbech og Kamma har skrevet til hinanden er godt halvdelen blevet trykt. Originalerne til disse samt til de utrykte breve er, med få undtagelser, bevaret på Det kgl. Bibliotek.²⁰ Den yngre Molbech udgav ikke alle brevene, da han mente det ville blive for tung læsning, idet korrespondancen efter hans mening indeholder for mange gent-

gelsler og for meget ubetydeligt stof. Med skønsomhed udvalgte han derfor de breve, som belyste »...den indre Bevægelse i Venskabsforholdet« og mente ikke, at han havde forbigaaet »noget Brev, der gav et, om end nok saa lidet Bidrag til Sammenhængen i Forholdets Udvikling.«²¹

Dette er imidlertid ikke rigtigt. Hvis man ønsker at komme så dybt i analysen som muligt af denne korrespondance, der uden tvivl er en af de mest fascinerende i vor romantik, så kan man på ingen måde nøjes med at benytte den trykte brevudgave, men må gennemgå alle originalbrevene. Udgifveren har – uden påviselige b hensigter – søgt at skabe en helhed i sit udvalg, men det er en falsk helhed. På grund af de mange udeladte breve bliver mange af de trykte breve anbragt i en forkert sammenhæng. En del af de trykte breve er forkortede og de udeladte partier er ikke uden betydning, og endelig kan man ikke give Chr. K. F. Molbech ret i, at de utrykte breve ikke indeholder bidrag til forståelsen af forholdet.

I modstrid med et sundt terapeutisk forhold er det, når Kamma ikke holder sig sin rolle som opdragende veninde klar, men ikke sjældent gør deres forhold til en art indbyrdes opdragelse, idet hun for at opmuntre Molbech nøje redegør for sine egne fejl i almindelighed og for dem, hun begår over for Molbech i særdeleshed og lover ham og sig selv at tage dem op til bearbejdelse.²²

Kammas meget ærlige og velmente blotlæggelse af sig selv blev skæbnesvanger for hende senere, og Molbech havde i virkeligheden ikke behov for hendes eksempel til efterfølgelse. Han havde netop brug for en tålmodig ven, for hvem han kunne udøse al sin utilfredshed med sig selv. Hans breve til Kamma er fulde af selvbeskuen og selvoptrevling, men hans breve er ofte, modsat Kammas, bevidst litterært udformede, somme tider føles de som rene Rousseauske stiløvelser, og det er nok ikke tilfældigt, at Molbech netop i efteråret 1813 repeterede Rousseaus CONFESIONS²³ og skriver, at han ved at læse om Rousseaus moderlige veninde, Madame Warens, kommer til at tænke på Kamma.²⁴

Det virker også noget søgt, når Molbech fra og med 26. juni 1813 med jævne mellemrum kalder hende »Natalia« efter en af de kvindelige hovedpersoner i Goethes WILHELM MEISTERS LEHRJAHRE. Natalia er en moden, verdensklog kvinde, som vejleder den unge Wilhelm

og slutteligt bliver gift med ham. Det er ganske oplysende at sammenligne Mynsters og Molbechs syn på denne skikkelse. Mens hun for Molbech er en ophøjet ånd, så synes Mynster hun er utålelig: »...Den totale Mangel af alt pigeligt Væsen, endog af al pigelig Delicatesse, dette for tidlige Moderskab til alle de velsignede Poder, al den Viisdom og Fornuftighed, og Dannelsen, der taler ud af hende som af en Bog, ere mig saaledes imod, at hun aldrig træder op, uden jeg læser hende den »viele Annehmlichkeit« ud af Øjnene,« skriver han til Kamma den 16. juli 1807.²⁵ Men Kamma var bevæget over, at Molbech i 1813 gav hende navnet Natalia: »...Tak for det skønne og betydningsfulde Navn De har givet mig, men som jeg desværre ikke fortjener, hvor gjerne jeg end vilde fortjene det.«²⁶ Også dette vennetegn kom dog til at koste Kamma dyrt.

Trods det meget litterære og ufriske ved Molbechs breve så indeholder de nok en ikke ringe portion selverkendelse. Han er klar over, at hans ydre lunefulde og »let forstyrrede Væsen« kan virke ubehageligt på andre og skjule, hvad der bor i ham af stærke og levende følelser. Han mener, at han lever en art dobbeltliv, da han kan virke og tildels være flegmatisk og kold, når det lykkes ham at neddysse sit heftige temperament, mens han til andre tider plages af både indre og ydre uro, når følelserne er brudt gennem den kunstigt rolige overflade. Men Molbechs selverkendelse er dog begrænset. Han var ikke klar over, at han totalt manglede humor, og uden humor var det meget vanskeligt at omgås Kamma. Det viste sig også, da Molbech kom hjem fra sommerrejsen i 1813 og faldt tilbage i sit dårlige humør, hvor intet i hans omgivelser var ham tilpas og hvor han i sine glade øjeblikke straks mindede sig selv om, at ulykken altid havde hjem søgt ham, når han var gladest. Kamma, der dels fra naturens hånd var udstyret med en stærk sans for humor og dels havde lært, at en spøg og en latter ofte var en god hjælp i modgang, prøvede at lære Molbech at bruge dette våben i kampen for at komme ud af sin selvbeskuende isolation og af sit tungsind – men forgæves. Når Kamma begyndte sine Bakkehusløjer, som hendes nærmeste familie og venner så let tog del i, blev Molbech oftest fornærmet, og i stedet for at retournere spøgen i samme lette tone blev han studs eller uhøflig eller »snærtede« hende.

Det skete oftere og oftere under hans besøg på Bakkehuset, hvor

han i eftersommeren og efteråret 1813 blev en hyppig gæst. Typisk er følgende belæring i Kammars brev den 25. august 1813, hvor hun, efter at have gjort ham opmærksom på hans uhøflige optræden mod hende i andres nærværelse, skriver: »...Dette siger jeg dog ikke for at gjøre Dem nogen *Bebreidelse*, og heller ikke maae De troe, at jeg i mindste Maade er *stødt* paa Dem. Jeg vil kun gjøre Dem opmærksom paa, at De er lidt for tilbøielig til at ville see noget *Alvorligt* i hvad der kun skal være *Spøg*, og at De ikke er villig nok til at tillade, man moerer sig over det Gale *blot* for Galskabens Skyld. Dette er især et Indgreb i mine uskyldige Fornøielser, thi jeg tilstaaer gierne, at jeg maaske altfor villig overgiver mig til saadan Galskab, saameget hellere som jeg veed, jeg nok kan være *alvorlig*, naar Tid og Sted er dertil.«²⁷

Molbech angrede i sine breve, når han på Bakkehuset havde været ubehagelig, og sammen med anger og bøn om tilgivelse fulgte ofte passionerede udbrud, hvori han forsikrede Kamma om, hvor meget hun betød for hans hele liv: »Ingen har været mig i Livet hvad De er mig; Nogle have elsket mig uden at forstaae mig og uden at have Aand og Kraft til at virke paa mig; jeg har fundet nok af Kulde og Ligeegyldighed og Dorskhed, hvor jeg trængte til Varme og Inderlighed og kraftig Medfølelse. Men jeg har jo dog endelig fundet en beskiermende Genius for mit Liv – og skulde den for tidlig forlade mig, da er det ude med min ædlere Tilværelse, og da vilde Verden intet mere eie, der kunde fængsle min Siæl.«²⁸

Kamma, der i begyndelsen af deres bekendtskab altid havde taget ham på ordet, begyndte at blive lidt urolig over hans heftige erklæringer og forsikringer, ikke af »moraliske« grunde – man gør bedst i een gang for alle at slå alle tanker om en kærlighedshistorie ud af hovedet – men fordi hun havde fået en ubehagelig fornemmelse af, at han kunstigt fremtvang en stærkere taknemmelighed, end han egentlig følte og en sådan fremtvungen følelse var hende på det dybeste imod: »...Dette maae nødvendig være mig, der ikke kan finde mig i noget Slags Tvang hos mig selv eller Andre, yderst ubehageligt, især da dog min Taknemmelighed og Hengivenhed for Dem flyder saa let og naturlig, at jeg aldrig noget Øieblik behøver at erindre mig selv om hvad jeg skylder Dem.«²⁹

Kamma viser på dette tidspunkt både skarpsyn og psykologisk

indfølelse, og hvis Molbech havde villet – eller kunnet – vise hende større tillid og fortrolighed, er det ikke umuligt, at hun havde kunnet hjælpe ham. For han var et ulykkeligt, splittet menneske, som i høj grad havde hjælp behov og i stigende grad fik det. Hans tungsind og pessimisme blev i efteråret 1813 og vinteren 1813–14 øget ved de politiske begivenheder, som fulgte i kølvandet på Napoleons nederlag ved Leipzig i oktober. Danmark blev revet med i det store sammenbrud. En fløj af de allieredes hær marcherede mod den danske grænse, det danske hjælpekorps blev omringet og belejret i Rendsborg og der blev sluttet våbenhvile den 15. december. Vanskelige fredsforhandlinger med den svenske tronfølger Karl Johan Bernadotte fandt sted i Kiel mellem jul og nytår og det stod klart, at fik Karl Johan ikke inden 5. januar en sikker aftale med Danmark om, at Norge skulle afstås til Sverige, ville de allieredes krig mod Danmark blive genoptaget.

Molbech følte sig dybt deprimeret over sit lands skæbne, ikke blot Danmarks, men også Norges, da hans far var norskfødt og han følte sig gennem sin fader inderligt knyttet til denne del af dobbeltmonarkiet. Samtidig var han i denne periode forelsket i en af Kammas unge protegéer, Hanne Langberg, hvis forældre havde sommerbolig på Bakkegården, der lå på den anden side af alleen, der førte op til Bakkehuset. I efteråret 1813 tilbragte Molbech mange lykkelige aftener på Bakkehuset i selskab med Kamma og Hanne. Men fra og med oktober klager Kamma oftere og oftere i sine breve over at Molbech ikke har tillid til hende og at han svigter deres venskab ved at skjule noget for hende.

Det var nok rigtigt set af Kamma, at Molbechs stædige tavshed var årsag, omend ikke den eneste, til at deres venskab gik over styr. Han havde lovet at vise hende tillid, han vidste, at det for Kamma var et absolut krav, hvis hun skulle være ham den opdragende veninde, som han så inderligt havde ønsket sig og som hun havde lovet at være ham. Ved sin fortielse brød han den aftale, der var sluttet mellem dem. Molbech afviste, at han skulle skjule noget for hende og søgte at dreje hendes opmærksomhed i anden retning. Hun begik den fejl at lade hans stædighed skabe tvivl hos hende selv om sig selv og hun blev så bevæget over hans fortvivlelse over fædrelandets ulykker, at hun følte anger over at være så ubønhørlig i sit sandhedskrav til ham. I denne

CHRISTIAN MOLBECH.
Maleri af ukendt
kunstner.
(Frederiksborgmuseet).

forvirring, som Kamma var blevet bragt i, blev en i sig selv ubetydelig begivenhed nytårsdagen 1814 af langtrækkende betydning for hende.

Nytårsaften havde Molbech været gæst på Bakkehuset og havde, som det efterhånden ikke sjældent skete, vakt Kammas ærgrelse ved sin taktløse optræden. Men hun var parat til at tilgive ham og har set frem til at møde ham nytårsdagen uden for kirken efter Mynsters prædiken. Hun og Molbech, som andre af Kammas venner og bekendte, havde så at sige fast mødetid efter gudstjenesterne. Men Kamma fik ikke talt med Molbech den nytårsdagen, han undgik hende og forsvandt. Hun skrev senere til ham og fortalte, hvor dybt det havde bedrøvet hende: »...at De på den velsignede Morgen, da vi skulle trøste og styrke vore Hierter til modigen at gaae de Skiebner imøde,

der ventede os i dette tunge Aar, undveeg mig saa øiensynlig, og at det var af Grundtvigs og Dons's men ikke af *Deres* Mund, jeg skulde høre kiærlige Lykønskninger for det nye Aar.«³⁰

Molbech prøvede at undskylde sig ved at fortælle, at han dels var så betaget af Mynsters prædiken »...deels... at Sværmen hindrede mig fra at nærme mig Dem.«³¹ Molbechs Skrivekalendere giver dog indtryk af, at han har været overordentlig uærlig mod Kamma. Tredje juledag har han ifølge kalenderen været på besøg hos Langbergs og nytårsdag var han meget lykkelig. Det er der dog først notat om et år efter, nytårsdag 1815: »Hvor forskiellig var denne Dag, fra det svundne Aars første – en af de Dage i mit Liv, da jeg har følt mig gladest og lykkeligst!–«. ³²

Den bitre oplevelse nytårsmorgen blev længe ved at optage Kammass tanker. Hun vendte og drejede den og var frustreret over ikke at kunne forstå den instinktive »Uvilje« mod Molbech, som den havde givet kimen til.³³ Molbech har fornemmet den og bad hende om at rydde de misforståelser af vejen, der truede deres venskab, men må dog selv have været klar over, at deres årsag var at finde først og fremmest i hans uærlighed over for Kamma. Han lægger dog så megen vægt på at bevare hendes venskab, at han gang på gang forsikrer hende om, at han intet har at skjule for hende, men føler efterhånden det usikre i sin position og skriver f.eks. den 16. januar 1814 bl.a.: »...Men er jeg maaskee endda, imod min Villie, mindre fortrolig mod Dem, end jeg burde: saa veed jeg, og De maa vist ogsaa vide det, at De har det i Deres Magt at udvikle enhver Tillid, enhver Fortrolighed hos mig, som De savner, og hvorfor vil De ikke hellere dette, end bedrøve mig ved en Bebreidelse, der maa smerte mig, hvad enten den er fortient eller ikke?...«. ³⁴ Kammass svar på denne opfordring viser en af hendes fornemste egenskaber, hendes absolutte respekt for andre menneskers åndelige integritet. Hun afviser bestemt at ville øve en sådan åndelig tvang og i stedet for at bebrejde Molbech *hans* mangel på denne respekt – hvad man kan ønske udøvet mod sig selv, kan man også tænkes at udøve mod andre – så former hun sit svar så fint, at han bliver indbefattet i hendes holdning: »Men forudsat at jeg virkelig kunde var det da sømmeligt, om jeg vilde det? Skal Sligt aftvinges eller frivilligt ydes? Heri kunde vi umulig være uenige.«³⁵

Kamma lader i det samme brev Molbech forstå, at hun nu har resigneret, da de på mange måder er så forskellige, at: »...et ret fortroeligt Venskab ei kan have Sted imellem os. Dette har jeg ikke altid meent, og jeg nægter ikke, det gør mig ondt, at jeg nu maa mene det.« Hun vil derfor ophøre med sine bebrejdelser og ikke stille flere krav til ham. Men det er tydeligt at se, at hun føler det som et nederlag og må trøste sig ved tanken om de gange, hvor hun har haft held til at gennemføre sine opgaver.³⁶

Stillet over for denne bestemte holdning krøb Molbech til korset og fortalte om sine følelser for Hanne³⁷ og det var det, Kamma havde ønsket, fordi hun ville overbevises om hans følelsers alvor og dybde. Hun blev ikke overbevist, og den konflikt, der udsprang heraf, er ikke blot et personligt mellemværende mellem to nære venner, men viser sammenstødet mellem to åndsretninger. På en måde gentages opgøret mellem Grundtvig, Dons og Molbech. Kamma vejer Molbechs følelser på kristendommens vægtskål, mens Molbech forsvarer sin kærlighed som *romantiker* af den tyske skole. Hans kærlighed til Hanne vækker uro og længsel hos ham, sjældent den glæde, han følte nytårsdag. Kærlighed er for ham forbundet med smerte.³⁸ Samtidig føler han den romantiske splittelse mellem drøm og virkelighed og opfatter sin kærlighed mere beslægtet med den første end den sidste. Om sit hjertes uro og længsler skriver han til Kamma den 29. januar 1814: »...dette føler jeg, at det meste af, hvad der nu kan synes mig værd at agte paa, vil forgaae og forsvinde med *den* gyldne Drøm, som vist bliver mit Hiertes sidste – i en saadan Tilstand lever jeg, og hvor tungt maa det være mig at troe, at De ikke vil eller kan dele min Sorg og Uro.«³⁹ Dette var for Kamma en oprørende determinisme og en i dybeste forstand ukristelig tale: »...De kan dog vist ikke vente, at jeg med min Tænkemaade skal ansee det for *mueligt* at kunne bidrage noget til *det* Menneskes Ro og Tilfredshed der lader *Gyldne Drømme* være sit Livs *Maal*. Skulde jeg sige til Dem: nær Dem kun med gyldne Drømme, thi Livet er dog kun en *Drøm*?«⁴⁰

I de følgende uger sled de hårdt på hinanden. Molbech prøvede at overbevise Kamma om, at hans kærlighed til Hanne var alvorlig og inderlig. Kamma mente det var selvbedrag og håbøde, at hun kunne få ham til at indse det. Hun havde medlidenhed med ham, men ville dog

ikke trøste ham, sådan som han higede efter det og den 12. februar skrev hun: »...fordi jeg kiender Dem som et sielent, ædelt Menneske, saa kan jeg vel ønske, det maatte være Guds Villie at skiænke Deres Hierte, hvad det attraaer, men dog tillige ikke tilbageholde det Ønske, der ikke gjelder Deres timelige, men evige Vel, at hvis Deres Hierte ikke kiender en *høiere* Længsel end den, der *nu* fylder det, De da snart maatte lære at kiende den og føle – som jeg ofte har følt det – at kun det Hierte, der kan elske Gud *Over Alt*, er i stand til at elske et Menneske med *reen* Kiærlighed.«⁴¹

I slutningen af februar følte Molbech åbenbart, at han var ved at miste Kammas venskab⁴² og at han ved et brud med Kamma ville miste muligheden for at være sammen med Hanne på Bakkehuset. Han sendte derfor Kamma et brev, hvori han spillede højt spil. Kun kladden til dette brev er bevaret,⁴³ hvorimod det afsendte brev ikke findes blandt Kammas papirer. Af hendes svarbrev den 11. marts ses det, at kladden må have været nogenlunde identisk med det afsendte brev. Molbechs hensigt med dette brev er klar, han vil for enhver pris undgå, at Kamma bryder med ham, men fremgangsmåden er utiltalende og viser, at han ikke havde Kammas respekt for andre mennesker. Meget bevidst appellerer han i sit brev til det bedste men også mest sårbare i Kammas psyke, hendes angst for at gøre et andet menneske uret og hendes dybe religiøse følelse af absolut ansvarlighed for sine handlinger. Hans appel er så stærk og så direkte, at den nærmest må betegnes som et chokangreb. Tidens og specielt hans egen passionerede og retoriske stil kan måske ikke virke stærkt på moderne læsere, men hvis man prøver at indleve sig i Kammas situation, i hendes yderst sensitive sind og hendes letvakte samvittighedsnag, kan man måske alligevel fornemme, hvordan et sådant brev har virket på hende. Molbech begynder således: »Natalia! du, som byggede dig et saa skiønt, saa helligt et Tempel i mit Hierte, vil du selv nedbryde et Værk, hvortil Himlens Velbehag har smilet?« Han søger i stedse stærkere udtryk at vække Kammas medlidenhed, men først og fremmest truer han hende med den samvittighedens kval hun vil komme til at lide, hvis hun støder ham bort. Den lange skrivelse slutter med en anrøbelse til hende i form af en lovprisning af hendes trofasthed: »...Jeg troer endnu fast på dig, min Sjæls Veninde! – som jeg seer dig og kiender dig, vil intet kunne rokke denne Tro...«

Virkningerne af dette brev er næste uhyggelige. Kamma gribes af en sådan anger over det sandhedskrav, hun havde stillet til Molbech, og af en sådan medlidenhed med ham, at hun helt mister kontrol med situationen og sin tidligere sunde sans for proportioner. Hendes brev den 11. marts viser hende helt ude af balance og samtidig suggereret ind i en fortrolighed, som hun aldrig før har vist nogen uden for sin snævrste familiekreds. Hun er så bevæget af hans stærke følelsesudbrud, at hun for første og sidste gang tiltaler ham med det fortrolige »du«, som han temmelig dristigt benyttede i sit brev. Hans ord om det tempel, som hun har rejst i ham, vækker hendes dybe lykke ved at virke i Guds tjeneste og hun har nu genvundet sin tabte, eller næsten tabte, tro på, at det som Grundtvig og Dons ikke magtede, at lede Molbech ind på vejen til Gud, det vil nu lykkes hende. Hendes usikkerhed og hendes ængstelighed ved at svare ham i samme fortrolige tone, som han har tilskrevet hende i, mærkes i hendes stil, der snart er et forsøg i hans retoriske, litterære form, snart er hendes egen, personlige, ukunstlede brevstil. Sidste del af brevet er skrevet i Kammass sædvanlige stil og samtidig vender hun tilbage til det formelle »De«, kun i de sidste linier, der i det originale brev er skrevet på langs i marginen, vender hun tilbage til den uvante, men kære fortrolighed: »...Men nu Godnat, Du Kiære, Velsignede! Maae jeg ikke, da jeg dog strax forlader Dig, nok sige saaledes og ogsaa nok kalde mig Din evig hengivne *Natalia*?«⁴⁴

Efter dette brev skriver Kamma fire breve, som ikke er medtaget i den trykte brevsamling (14., 17., 23. og 25. marts) og som viser, hvor lykkelig hun var i denne tid. Hun benytter ikke en eneste gang i disse breve den fortrolige tiltaleform og kalder heller ikke sig selv *Natalia*. Molbech er i denne periode en hyppig gæst på Bakkehuset, han læser højt for hende af Madame de Staëls roman *CORINNA* og der synes ikke at være en antydning af den gamle misstemning i deres samtaler. Kamma højtideligholder den 23. marts, etårsdagen for hans første brev til hende og skriver til ham: »...dersom det er Guds Vilje, at vi skulde leve nogenledes længe sammen paa Jorden, saa haaber jeg ogsaa, jeg vil kunne gøre Dem nogen Glæde for al den Sorg, jeg har gjort Dem. Selv vil jeg her paa Jorden aldrig blive saa glad, som jeg var inden jeg havde forsyndet mig mod Dem.«⁴⁵ Det er mærkeligt at se, hvorledes Molbechs *Nataliabrev* har vendt op og ned på alt og har fået

Kamma til, ganske uberettiget, at påtage sig al skyld for deres tidligere disharmoni.

Men lykken varede ikke længe. I maj er harmonien forbi og Kammass breve er skuffede og bitre. Det er almindeligvis blevet tolket som udslag af jalousi mod Hanne Langberg, der med sin familie flyttede ud til Bakkegården i maj 1814. Men disharmonien og uenigheden begyndte før da. Kamma opdagede efterhånden, at Molbechs Nataliabrev var taktik, at hans religiøse holdning ikke havde ændret sig, at »Templet« var litteratur ikke liv. Molbech benyttede sig af den angergivne stemning, som beherskede Kamma i den første månedstid efter Nataliabrevet, til at slippe uden om alle krav, og da hun begyndte at bebrejde ham hans vage religiøsitet, afparerede han hendes – vistnok ofte heftige – bebrejdelser ved at mistvivle om *hendes* tro. Han prøvede endog at få hende så langt ud i selvkritik, at han beskyldte hende for religiøst hykleri. Det har været en bitter oplevelse for »Natalia«!

Men Kamma var for stærk i sin tro og kendte sig selv godt nok til ikke at lade sig drive ud i en religiøs krise. Hendes dømmekraft vendte tilbage og hun indså, at Nataliadrømmen var forbi. Hun så nu, at hendes fortrolighed var blevet misbrugt: »...De kiender ikke aleene Svagheder, men *Synd* hos mig, fordi min aabne Character ikke har *kunnet* eller *villet* skiule den for Dem. Men naar en Ven aabner Dem sit hele Inderste, og De da maae see *Synd*, fordi den boer i *ethvert* Menneske Bryst, skal De derfor troe, at hans Gudsfrygt er Hyklerie? Skal De da *triumphere* over hans *Synd*, eller mon ikke snarere styrke og opmuntre ham til at *overvinde* den?«⁴⁶

Molbech prøvede igen at erklære sig uskyldig i det ødelagte forhold, prøvede endnu engang at appellere til Natalia,⁴⁷ og da han ikke havde meget held hos Hanne Langberg, prøvede han at vække Kammass medlidenhed, men hun havde nu fundet sin gamle styrke og lod sig ikke påvirke.⁴⁸ I hendes breve fra efteråret 1814 og vinteren 1814–15 findes lange, grublende tilbageblik på hvad hun nu kaldte »det onde Aar 1814« og hun gav Molbech klar besked på, hvad hun mente om det tresidede forhold mellem ham, hende og Hanne Langberg. Hvis denne udredning var blevet læst med tilstrækkelig indføling, ville man være blevet skånet for mange usmagelige udtalelser om Kammass jalousi mod den unge »medbejlerinde«. Kammass redegørelse virker overbe-

visende, fordi den helt er i overensstemmelse med hendes karakter. Hun skriver til Molbech den 18. januar 1815: »...Jeg har ikke dulgt Dem *den* Stolthed, jeg tør være bekiendt for Dem, som for ethvert Menneske, den Stolthed, som ved *Dem* for *første* Gang er blevet saaret, jeg mener den, at have min Fortieneste i og *af mig selv*, uden at laane den af en *Anden*. ...Dog vilde jeg vist ikke have fundet min Stolthed saa krænket, dersom De fra Begyndelsen af med redelig Fortroelighed havde ladet mig see, hvad der tilkom Veninden for hendes egen Skyld, og hvad hun skyldte en *Anden*. Af *alt* dette maae De gjerne lee, gjerne ansee det som en latterlig Forfængelighed; *jeg* veed dog, at det er noget *bedre*, og at uden denne Selvfølelse vilde jeg ikke agte mig selv, fordi den ganske hører til mine Begreber om den *egne Existents*, som ethvert Menneske, der veed hvad det er at være Menneske, bør tilegne sig«. ⁴⁹

Kamma havde så megen taktfølelse og så megen erfaring, at hun vidste, at det klogeste og det mest hensynfulde ville være at undgå et direkte brud og i stedet lade forholdet mellem dem ebbe langsomt ud. Molbechs pompøse: »Farvel, ædle Frue« i et brev fra 26. marts 1815 lod hun ubesvaret og skrev i stedet et venligt brev til ham, da hun af Hanne havde hørt, at Molbech den 25. maj skulle afsted på sin traditionelle sommerrejse.⁵⁰ I de følgende år skrev de til hinanden med lange mellemrum og Molbech aflagde af og til visit på Bakkehuset. Da han i marts 1819 blev forlovet med Hanne Langberg skrev Kamma et varmt lykønskningsbrev til ham og han svarede hende taknemmeligt.

AFSLUTNING

Kamma Rahbeks betydning ligger ikke i at hun var den danske roman-tiks muse, ja i virkeligheden kan man betvivle, om hun egentlig tileg-nede sig den romantiske litteratur i dybere forstand, måske var hun, når alt kommer til alt, lige så præget af det 18. århundredes litterære idealer som Rahbek. Hendes betydning ligger på et helt andet plan. I en tid, hvor kvinder ikke kunne gøre krav på nogen ydre frihed eller selvstændighed hverken i samfundet eller i familien, udviklede hun stille og udemonstrativt en livsfilosofi, der var aldeles ukonventionel.

Rahbeks skydeskive. (Bakkehuset). (Ellegaard fot. 1975).

Hun stillede et ubetinget krav om at kunne udfolde sin personlighed i fuld indre frihed, og hun krævede samme respekt for sin åndelige eksistens som tidens bedste mænd krævede for deres. Kun få var klar over hendes dybe originalitet og mod, til dem hørte først og fremmest hendes ægtefælle, som ikke blot elskede hende, men forstod hende og respekterede hendes personlighed. Også Mynster erkendte hendes sjældne selvstændighed. Andre blev fascinerede af denne mærkelige

kvinde men forstod ikke at værdsætte hende efter fortjeneste, det gælder Molbech, mange mistolkede hende og troede, at hendes tiltrækningskraft lå i hendes vid og konversationstalant – Bakkehus-sproget – i hendes mange manuelle færdigheder – Kammas æsker, Kammas have – eller i hendes elegante teborde og udsøgte middags-selskaber, og heraf opstod Bakkehusmyten. Men Kamma er større end denne myte.

Noter

Indledning

1. ORDBOG OVER DET DANSKE SPROG, udgivet af Det danske Sprog- og Litteraturselskab, er det bedste hjælpemiddel.
 2. I NOGLE BLADE AF J. P. MYNSTER'S LIV OG TID. Kbh. 1875,8, findes et godt eksempel på brugen af adjektivet »sanselig«.
 3. J. P. Mynster, MEDDELELSER OM MIT LEVNET 2. oplag, Kbh. 1884,164.
- I
1. K. L. Rahbek, ERINDRINGER AF MIT LIV. I–V, Kbh. 1824–29. Til stor hjælp er Chr. Grünwalds KOMMENTAR OG PERSONREGISTER TIL KNUD LYNE RAHBEKS ERINDRINGER. 1953.
 2. NOGLE BLADE AF J. P. MYNSTER'S LIV OG TID. 1875,32.
 3. K. L. Rahbek, ERINDRINGER, IV, 481. V, 313.
 4. BREVE FRA OG TIL ADAM OEHLENSCHLÄGER 1798–1809, udg. af Det danske Sprog- og Litteraturselskab, Kbh. 1945–50. IV, 1.28.
 5. NOGLE BLADE AF J.P. MYNSTER'S LIV OG TID. 1875,32.
 6. MEMOIRER OG BREVE, udg. af J. Clausen og P. Fr. Rist, XXV, STRANDMØLLEN. OPTEGNELSER AF JOHAN CHRISTIAN DREWSEN. Kbh. 1916.
 7. Ibid. 68.
 8. H. Schwanenflügel, JAKOB PETER MYNSTER. Kbh. 1900,119.
 9. Brev 18/12-1797, Ny kgl. Samlinger 1455, Fol. Kgl. Bibl., aftrykt i H. Kyrré, KNUD LYNE RAHBEK. KAMMA RAHBEK OG LIVET PAA BAKKEHUSET, 2. udg. Kbh. 1929,263.
 10. Ny kgl. Saml. 1674. Fol.vol.VIII, fasc.13. Kgl. Bibl.
 11. Brev 4/9-1794, Ny kgl. Saml. 1674, Vol.VII, fasc.13. Kgl. Bibl.
 12. Brev 30/8, Ny kgl. Saml. 1674, Fol.vol.VIII, fasc.13, Kgl. Bibl. I Bakkehusets Manuskriptsamling, Frederiksberg Kommunes Hovedbibliotek, findes tre breve fra fru Hege til Kamma: 12/9 og 19/9-1794 samt et udateret, der må være skrevet efter Kammas bryllup 31/8-1798 og inden fru Hegers død 15/3-1799.

13. Goethe, WERKE, Hamburgerausgabe, IX, 1955, 38.
14. NOGLE BLADE AF J. P. MYNSTER'S LIV OG TID, 1875, 90.
15. Om Kammas have og hendes gartnerkunst kan læses i Fritz Heide, FRA FREDERIKSBERG HAVE TIL BAKKEHUSET, Kbh. 1918; Eigil Kiær, KAMMA RAHBEKS HAVE, Kbh. 1971.
16. Om Poul Danchel Bast se E. C. Werlauff, ERINDRINGER, Historisk Tidsskrift, 4. række, bd. 4, 1873-74, 286. Om J. G. Chr. Adler se MAGAZIN FOR RELIGIONSLÆRERE, udg. af L. N. Fallesen, Kbh. 1794, II 609-12.
17. CHRISTIAN MOLBECH OG KAREN MARGRETHE RAHBEK. EN BREVVELXING udg. af Chr. K. F. Molbech, Kbh. 1883, 32-33, 39, 161, 172.
18. AF EFTERLADTE BREVE TIL J. P. MYNSTER, Kbh. 1862, 21.
19. Brev 31/8-1794. Ny kgl. Saml. 1674, Fol. VIII, fasc. 13. Kgl. Bibl. Brevet viser også, at Kamma og fru Heger kom i Adlers hjem.
20. Her citeres efter SAMLING AF PRÆDIKENER OVER SØN- OG FESTDAGS-EVANGELIERNE I-II, Kbh. 1797.
21. Vers 21. Adler, opus cit. II, 137 ff.
22. Ibid. 143-44.
23. Troels-Lund, BAKKEHUS OG SOLBJERG, I, 2. udg. Kbh. 1971, 74-81. K. Steffensen har i kronikker i Kristeligt Dagblad 19. og 20. marts 1958 kritiseret Troels-Lunds fremstilling.
24. J. P. Mynster, MEDDELELSER OM MIT LEVNET, 1884, 163.
25. Se note 17.
26. F. Heide, opus cit. og i VOR FORTID, III, Kbh. 1919, 33-50.
27. Adler, opus cit. I, 467 ff.
28. Ibid. 471.
29. Ibid. 475.
30. NOGLE BLADE AF J. P. MYNSTER'S LIV OG TID, 1875, 20, 34-35; se også Rahbeks ERINDRINGER, V, 349.
31. AF EFTERLADTE BREVE TIL J. P. MYNSTER, 1862, 35.
32. BREVE FRA J. P. MYNSTER, Kbh. 1860, 66. Mynster's LEVNET, 1884, 186.
33. Adler, opus cit. II, 297.
34. Ibid. 302
35. Ibid. 295-96.
36. PROFESSOR ADLERS AFSKEEDSPRÆDIKEN I FREDERIKSKIRKEN 3. MARTS 1793, oversat af Staal. Kbh. 1793, 8.
37. K. L. Rahbek, ERINDRINGER, V, 38.
38. Brev 1/6-1797. Bakkehusarkivet, Frederiksberg Kommunes Hovedbibliotek.
39. K. L. Rahbek, ERINDRINGER, IV, 472.

II

1. Breve fra forlovelsestiden i Bakkehusarkivet, Frederiksberg Kommunes Hovedbibliotek.
2. Om retssagen kan læses i Povl Ingerslev-Jensen, P. A. HEIBERG. DEN DANSKE BEAUMARCHAIS, Kbh. 1974.
3. BREVE FRA P. A. HEIBERG, Kbh. 1883, 34-35.
4. K. L. Rahbek, ERINDRINGER, V, 391.
5. DEN DANSKE TILSKUER, 30/12-1799. ERINDRINGER V, 392-94.
6. H. Kyrre, K. L. RAHBEK I P. A. HEIBERGS KÆRET OG I POLITIRETTEN. HIST. MEDDELELSER OM KBH. I, 4, 1913-15, 420-25. Ingen bilag i

- politirettens sag er bevarede, derimod eksisterer protokollen med vidneudsagn, bl.a. Rahbeks, på Landsarkivet i Kbh.
7. Aftrykt i Rahbeks ERINDRINGER V, 413–421. Originalen ikke fundet. De bevarede breve fra Kamma og Rahbek til Heiberg findes på Kgl. Bibl. Ny kgl. Saml. 1455. Fol. B. Fasc. 1,2,3,4. Kammas sidste, bevarede brev til Heiberg er fra 4/9-1815.
 8. Kgl. Bibl. Brev 25/12-1801 til Kamma, Ny kgl. Saml. 3525, 4°. Brev 2/7-1802 til Rahbek, Ny kgl. Saml. 3103, 4°.
 9. Brev 27/7-1834 (Rigsarkivet), her efter 4. udg. af Johanne Luise Heiberg, PETER ANDREAS HEIBERG OG THOMASINE GYLLEMBOURG, I, Kbh. 1947 ved Aage Friis og Just Rahbek VIII og XV.
 10. Brev 1/2-1801, Ny kgl. Saml. 1455, Fol. B. Fasc. 1.
 11. Johanne Luise Heiberg, opus cit. 1947, XIV.
 12. Brev 1/2-1801, Ny kgl. Saml. 1455, Fol. B. Fasc. 1.
 13. Lise Jürgensens breve findes på Kgl. Bibl. i Kamma Rahbeks brevsamling Ny kgl. Saml. 1456. Fol. Fasc. 16.
 14. Brev dateret Warschawa 11/4-1807, aftrykt i Johanne Luise Heiberg, opus cit. 260–66.
 15. »La Lettre remarquable«, ibid. 103 ff.
 16. Brev 19/9, 20/9-1801, trykt ibid. 113 ff.
 17. Ibid. 446–47.
 18. Brev 5/12-1801 fra Rahbek til Heiberg, Ny kgl. Saml. 1455, Fol. B. Fasc. 1.
 19. Ibid.
 20. Brev 22/11-1801, Ny kgl. Saml. 1455, Fol. B. Fasc. 1.
 21. Her efter Johanne Luise Heiberg, opus. cit. 164–65.
 22. Ibid. 451.
 23. Ibid. 449–50.
 24. Brev 14/12-1801 fra Heiberg til Thomasine Heiberg, her efter Johanne Luise Heiberg, opus cit. 166. Brev 7/12-1801 fra Rahbek til Heiberg, Ny kgl. Saml. 1455. Fol. B. Fasc. 1.
 25. J. M. Nellemann, NOGLE JURIDISKE BEMÆRKNINGER I ANLEDNING AF P. A. HEIBERGS SKILSMISSESAG. NORDISK TIDSKRIFT, 1883, 174 ff.
 26. Brev 29/12-1801 fra Rahbek til Heiberg, Ny kgl. Saml. 1455, Fol. B. Fasc. 1.
 27. Brev 7/12-1801 fra Rahbek til Heiberg, Ny Kgl. Saml. 1455. Fol. B. Fasc. 1.
 28. Brev 5/12-1801 fra Rahbek og Kamma Rahbek, Ny kgl. Saml. ibid.
 29. Johanne Luise Heiberg, opus cit. 181–82.
 30. Brev 5/12-1801 fra Rahbek til Heiberg, Ny kgl. Saml. 1455. Fol. B. Fasc. 1.
 31. Brev 7/12-1801 fra Rahbek og Kamma, Ny kgl. Saml. ibid.
 32. P. A. Heibergs ansøgning er aftrykt i Johanne Luise Heiberg, opus cit. 169–70.
 33. Breve 22/12, 29/12-1801. 12/1 og 25/1-1802. Ny kgl. Saml. 1455. Fol. B. Fasc. 1.
 34. Brev 25/12-1801, dateret Weimar, Ny kgl. Saml. 3525. 4° III, 15. Aftrykt i TILSKUEREN, 1891, 270–72.
 35. Heiberg burde have skrevet »Handske«, da Kamma beholdt den anden.

36. Brev 29/1-1802 fra P. A. Heiberg til C. F. Gyllembourg aftrykt i Johanne Luise Heiberg, opus cit. 191 ff.
37. Udateret brev *ibid.* 195–196.
38. Brev 6/3-1802 fra Rahbek til Heiberg, Ny kgl. Saml. 1455, Fol. B. Fasc. 1.
39. Brev 19/2-1802 fra Rahbek og Kamma Rahbek, Ny kgl. Saml. *ibid.*
40. Brev 19/2-1802 fra Rahbek til Heiberg, Ny kgl. Saml. *ibid.*
41. Borups Selskabs Protokol, Ny kgl. Saml. 769r, 4, Fol.: »...som Tilskuer var af Directeuren proponeret og med Selskabets Biefald indbudet Forfatterens Søn Ludvig Heyberg.«
42. Brev 20/3-1802 fra Rahbek til Heiberg, Ny kgl. Saml. 1455. Fol. B. Fasc. 1. Brev 30/3-1802 fra Rahbek og Kamma til Heiberg viser, at de venter Ludvig den 1. maj. Abrahams Autografsaml. H. 100, 4°, Kgl. Bibl.
43. Brev fra J. Buntzen til Thomasine Gyllembourg 26/1-1802. Aftrykt i Johanne Luise Heibergs opus cit. 334–35.
44. Brev 6/3-1802 fra Rahbek til Heiberg, Ny kgl. Saml. 1455, Fol. B. Fasc. 1.
45. FRA J. L. HEIBERGS UNGDOM. MEMOIRER OG BREVE XXXVII, udg. af Jul. Clausen og P. Fr. Rist, Kbh. 1922.
46. Johanne Luise Heiberg, opus cit. 336–38.
47. BREVE FRA OG TIL ADAM OEHLENSCHLÄGER 1798–1809, IV, 1, 53.
48. Breve 17/7-1800 og 20/5-1802 fra C. A. Lund til Kamma Rahbek, Ny kgl. Saml. 1456, Fol. Fasc. 17. Lunds seks bevarede breve til Kamma Rahbek er trykt i HISTORISK AARBOG FOR PRÆSTØ AMT, 1929, 71–77.
49. Brev 2/7-1802 dateret Weimar fra Heiberg til Rahbek, Ny kgl. Saml. 3103, 4°. Aftrykt i MUSÆUM 1891, II, 189–206.
50. Brev 22/7-1802 fra C. A. Lund til Kamma Rahbek, Ny kgl. Saml. 1456, Fol. Fasc. 17.
51. Brev 5/7-1802 fra Christiane Heger til Kamma Rahbek, Ny kgl. Saml. 1674, Fol. Vol. VII, fasc. 13.
52. P. H. Boye, OM KAREN MARGRETHE RAHBEKS BREVVEXLING OG HENDES CORRESPONDENTER, Kbh. 1881.
53. Johanne Luise Heiberg, opus cit. 459.
54. *Ibid.* 220–21. Anne E. Jensen, RAHBEK OG DE DANSKE DIGTERE, 1960, 40.
55. H. Kyrre, opus cit. 184.
56. Johanne Luise Heiberg, opus cit. 219–20.
57. J. G. Chr. Adler, opus cit. I, 135–36.
58. Johanne Luise Heiberg, opus cit. 223. »Patte« havde ikke helt samme vulgære klang som nu.
59. *Ibid.*
60. Brev 18/9-1803, trykt i Johanne Luise Heiberg, opus cit. 338–39.
61. *Ibid.* 228–29.
62. *Ibid.* 229.
63. Brev 18/1-1804, *ibid.* 341.
64. *Ibid.* 260–66.
65. Lise Jürgensens brev 29/5, Ny kgl. Saml. 1456 Fol. fasc. 16. Brevet er sandsynligvis fra 1804, skrevet på Buntzens landsted »Voxblegen«.
66. Borups Selskabs Protokol har ingen oplysning om opførelsen, som var af privat karakter i anledning af Hans Hegers 60-års fødselsdag 8/2-1807. Oplyst i brev 10/2-1807 fra Rahbek til

- Heiberg, Ny kgl. Saml. 1455. Fol. B. Fasc. 3.
67. Anne E. Jensen, RAHBEEK OG DE DANSKE DIGTERE, Kbh. 1960, 56–57. Kammas brev er dateret 15/5-1807. Ny kgl. Saml. 1455, Fol. B. Fasc. 3.
68. Brev sept. 1810 fra Rahbek til Heiberg, Ny kgl. Saml. 1455, Fol. B. Fasc. 3.
69. Brev 19/4-1811 fra Kamma Rahbek til P. A. Heiberg, Ny kgl. Saml. 1455, Fol. B. Fasc. 3.
9. Bakkehusarkivet, Frederiksberg Kommunes Hovedbibliotek.
10. AF EFTERLADTE BREVE TIL J. P. MYNSTER, 1862, 16.
11. BREVE FRA J. P. MYNSTER, 1860, 63. Ifølge Børge Ørsted, J. P. MYNSTER OG HENRICH STEFFENS Kbh. 1965, 290–91, findes manuskriptet ikke mere.
12. BREVE FRA J. P. MYNSTER, 1860, 64–65.
13. Ibid. 63.
14. Ibid. 69.
15. Ibid. 78.
16. Ibid. 78.
17. Ibid. 79.
18. Ibid. 70.
19. Ibid. 89–90.
20. MINERVA 1797, IV, 144 ff.

III

1. BREVE FRA OG TIL ADAM OEHLenschLÄGER 1798–1809, I, 79. O. H. MYNSTER OG KAMMA RAHBEEK EN BREVSAMLING ved H. Kyrte og V. Maar, Leiden, 1926, 2. udg. 1973.
2. J. P. Mynster, MEDDELELSER OM MIT LEVNET, Kbh. 1884, 38 ff.
3. N. M. Plum, J. P. MYNSTER SOM KRISTEN OG TEOLOG, Kbh. 1938, 21 ff.
4. J. P. Mynster, MEDDELELSER OM MIT LEVNET, 1884, 138–39.
5. Ibid. 154–55.
6. NOGLE BLADE AF J. P. MYNSTER'S LIV OG TID, 1875, 90. I Bakkehusarkivet, Frederiksberg Kommunes Hovedbibliotek, findes et brev fra Mynster til Rahbek dateret Frederiks Hospital 6/12-1804. Heri anmelder Mynster broderens og sin egen visit på Bakkehuset.
7. J. P. Mynster, MEDDELELSER OM MIT LEVNET, 1884, 163–64.
8. Fem udaterede breve fra Mynster til Kamma i Bakkehusets Manuskript-samling er fra tiden efter Mynsters bryllup i 1815.
21. BREVE FRA OG TIL ADAM OEHLenschLÄGER 1798–1809, I, 149–50, 179, 181–183, 190–192.
22. BREVE FRA J. P. MYNSTER, 1860, 73.
23. Ibid. 92.
24. Ibid. 78.
25. Ibid. 75.
26. AF EFTERLADTE BREVE TIL J. P. MYNSTER, 1862, 34.
27. BREVE FRA J. P. MYNSTER, 1860, 102.
28. CHR. MOLBECH OG KAREN MARGRETHE RAHBEEK EN BREVVEXLING, 1883, 53.
29. Et eksempel på »Bakkehussproget«; om dette se BREVE FRA OG TIL ADAM OEHLenschLÄGER 1798–1809, IV, I, 46–47, V, 111–114. Om »Smigerpræst« se opus cit., IV, I, 159–160.
30. BREVE FRA J. P. MYNSTER, 1860, 87–88.
31. Astheni var en afmattet tilstand, som blev behandlet med oplivende medi-

- kamenter. BREVE FRA OG TIL ADAM OEHELENSCHLÄGER 1798–1809, IV, 1, 134.
32. NOGLE BLADE AF J. P. MYNSTER'S LIV OG TID, 1875, 34.
33. BREVE FRA J. P. MYNSTER, 1860, 73.
34. Ibid. 74.
35. Ibid. 74.
36. NOGLE BLADE AF J. P. MYNSTER'S LIV OG TID, 1875, 44.
37. CHR. MOLBECH OG KAREN MARGRETHE RAHBK, 1883, 10.
38. BREVE FRA J. P. MYNSTER, 1860, 71.
39. Ibid. 69–70.
40. Ibid. 85.
41. Om disse se Børge Ørsted, opus cit.
42. J. P. Mynster, LEVNET 1884, 161.
43. BREVE FRA J. P. MYNSTER, 1860, 76.
44. Ibid. 30.
45. NOGLE BLADE AF J. P. MYNSTER'S LIV OG TID, 1875, 150.
46. BREVE FRA J. P. MYNSTER, 1860, 67.
47. SCHRIFTEN, I–II, 1802. NOGLE BLADE AF J. P. MYNSTER'S LIV OG TID, 1875, 50.
48. BREVE FRA J. P. MYNSTER, 1860, 81, 84–85.
49. Ibid. 79. Kamma fik FRANTZ STERNBALDS WANDERUNGEN i fødselsdagsgave 1806 af vennen Carl Meincke, NOGLE BLADE AF J. P. MYNSTER'S LIV OG TID, 1875, 26.
50. BREVE FRA J. P. MYNSTER, 1860, 92, 95.
51. Ibid. 76.
52. BREVE TIL OG FRA BERNH. SEV. INGEMANN, udg. af V. Heise, Kbh., 1879, 29.
53. Utrykt brev fra E. C. Werlauff til Kamma Rahbek, 1/3-1809, Ny kgl. Saml. 1456, Fol. Kgl. Bibl.
54. NOGLE BLADE AF J. P. MYNSTER'S LIV OG TID, 1875, 61, 67. BREVE FRA J. P. MYNSTER, 1860, 109.
55. J. P. Mynsters LEVNET, 1884, 186.
56. NOGLE BLADE AF J. P. MYNSTER'S LIV OG TID, 1875, 88–89.
57. Ibid. 90.
58. BREVE FRA J. P. MYNSTER, 1860, 110.

IV

1. Morten Borup, CHRISTIAN MOLBECH, Kbh. 1934, 45.
2. Ibid. 56 ff.
3. NOGLE BLADE AF J. P. MYNSTER'S LIV OG TID, 1875, 87–88.
4. M. Borup, opus cit. 134.
5. Molbech nævner Goethes JAHRMARKTSFEST ZU PLUNDERSWEILERN
6. CHRISTIAN MOLBECH OG KAREN MARGRETHE RAHBK. EN BREVVEVLING udg. af Chr. K. F. Molbech, Kbh. 1883, 2–3. (Herefter: EN BREVVEVLING).
7. Ibid. 5.
8. Ibid. 16.
9. Ibid. 5–6.
10. NOGLE BLADE AF J. P. MYNSTER'S LIV OG TID, 1875, 119–120.
11. PROVST FREDERIK SCHMIDTS DAGBØGER udg. af Det danske Sprog- og Litteraturselskab ved Ole Jacobsen og Johanne Brandt-Nielsen, bd. 1, Kbh. 1966, 193.
12. Brev 18/12-1808 fra Kamma Rahbek til E. C. Werlauff, Ny kgl. Saml. 2649, Fol.
13. Ibid. Brev fra Kamma Rahbek til H. Laub 26/5-1807, Ny kgl. Saml. 3107, 4°.
14. NOGLE BLADE AF J. P. MYNSTER'S LIV OG TID, 1875, 121.
15. EN BREVVEVLING, 48.

16. Ibid. 73.
17. Ibid. 77.
18. NOGLE BLADE AF J. P. MYNSTER'S LIV OG TID, 1875, 34.
19. EN BREVVEXLING, 92.
20. Collinske Brevsamling.
21. EN BREVVEXLING, IX–X.
22. EN BREVVEXLING, 100–101.
23. M. Borup, opus cit. 92.
24. Ibid.
25. BREVE FRA J. P. MYNSTER 1860, 101. Natalia påtager sig ansvaret for sin afdøde søsters børn.
26. EN BREVVEXLING, 77.
27. Ibid. 115.
28. Ibid. 119.
29. Ibid. 124, brev 23/9-1813.
30. Utrykt brev 24/1-1814, Coll. Brevsamling XIX.
31. EN BREVVEXLING, 231.
32. Chr. Molbechs Skrivekalender 1815, Ny kgl. Saml. 433, 8°.
33. EN BREVVEXLING, 228.
34. Ibid. 209.
35. Utrykt brev 26/1-1814 Coll. Brevsamling XIX.
36. Ibid.
37. EN BREVVEXLING, 216.
38. Chr. Molbechs Skrivekalender 1814, Ny kgl. Saml. 439, 8°.
39. EN BREVVEXLING, 216.
40. Ibid. 219.
41. Ibid. 240 (ufuldendt brev).
42. Chr. Molbechs Skrivekalender 1814, Ny kgl. Saml. 439, 8°.
43. Chr. Molbechs Concepter, V, 2, Ny kgl. Saml. 2336, 4°.
44. EN BREVVEXLING, 258–59.
45. Utrykt brev 23/3-1814. Coll. Brevsamling, XIX.
46. EN BREVVEXLING, 299–300, brev 5/6-1814.
47. EN BREVVEXLING, 317.
48. Ibid. 365–66.
49. Ibid. 383.
50. Utrykt brev 27/5-1815, Coll. Brevsamling, XIX.

Frederiksbergs to ældste gravsten

Af ALLAN TØNNESEN

FREDERIKSBERG KIRKEGÅRD hører til de gamle kirkegårde, hvor man ved at foretage en spadseretur bliver hensat til en svunden tid, hvor man bogstavelig talt kan gå rundt og hilse på nogle af de største af den danske guldalders navne og en lang række af deres mindre kendte samtidige, dem der udgjorde den solide, borgerlige baggrund, på hvilken RAHBEK, ANDERS SANDØE ØRSTED og OEHLENSCHLÄGER udfoldede sig. At aflægge et besøg på Frederiksberg Kirkegård er som at blade i en gammel bog, der på én gang indeholder litteratur-, kultur- og lokalhistorie; den er det sted, hvor den særlige, lidt gammelmodige, frederiksbergske tone klinger smukkest.

Kirkegårdens ældste gravsten er fra ca. 1800; den er lagt over JOHAN ORDING og hans hustru BIRGITTE ORDING. Hvad der har været af endnu ældre gravsten er lidt efter lidt blevet bortsolgt til indtægt for kirken, efterhånden som gravstederne hjemfaldt, når de efterladte undlod at forny dem. De endte da som fliser, som trappesten eller som skærver. To frederiksbergske gravsten, der begge er ældre end Ordings, har dog overlevet skiftende tiders mere eller mindre ublide medfart, den ene gemt og glemt i et museums magasin, den anden placeret i en frederiksbergsk have, hvor den en tid var genstand for interesseret omsorg, men til sidst henlå ubemærket blandt højt græs og buske.

I 1826 gjorde slotsgartner ved Frederiksberg Have, C. A. WOLFF, et ret makabert fund under arbejdet med anlæg af en rende fra et drivhus, en »ananaskiste« i den del af haven, hvor nu Det kgl. Haveselskabs Have er, dvs. i nærheden af hjørnet Pile Allé-Frederiksberg Runddel. Under dette arbejde stødte man på en gravsten og herunder en ligkiste med et skelet.

I en rapport dateret 28. april 1836 til Hofmarskallatet, hvorunder de kongelige lysthaver sorterede, meddelte Wolff kort fundomstændighederne og stenens indskrift:

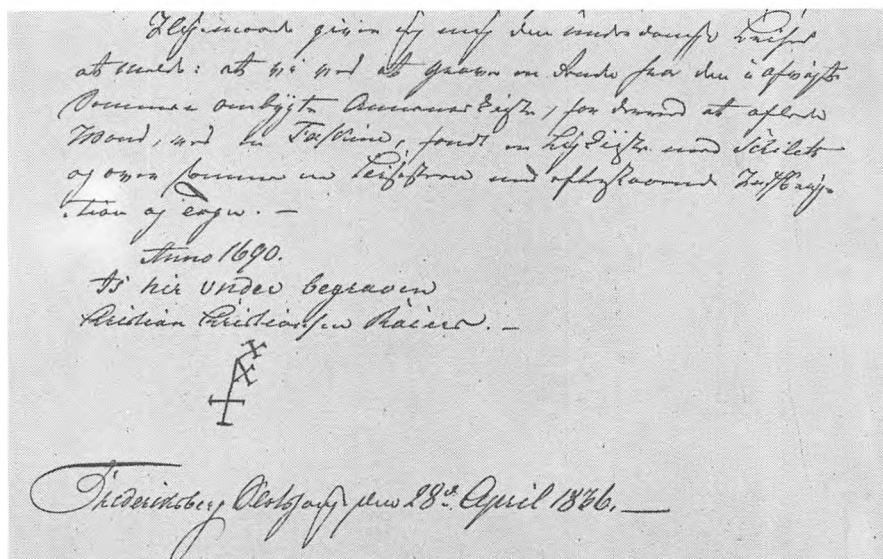
ANNO 1690
IS HIR VNDER BEGRAVEN
CHRISTIAN CHRISTIANSEN RAIERS
(bomærke)

Hofmarskallatet ses ikke at have reageret i den anledning; indberetningen, der også omtaler et tyveri fra det kinesiske lysthus, er blevet henlagt blandt de andre havesager¹.

I bogen »Frederiksberg. Vejen gaar, min Tro, over Vesterbro« (s. 90) omtaler CARL C. CHRISTENSEN udførligt fundet af gravstenen, der er særlig interessant ved at stamme fra den tid, da Frederiksbergs første kirke endnu bestod. Den lå over for den nuværende Frederiksberg kirke, på den modsatte side af Pile Allé; grav og gravsten er således fundet netop på det område, hvor kirken stod og kirkegården var.

Christensens kilde er tydeligt nok alene gartner Wolffs indberetning, hverken han eller »Danmarks Kirker«, der senest har omtalt stenen, kender noget til, at den stadig skulle eksistere. Det gør den imidlertid, men kun en tilfældighed har ført til, at den kunne identificeres.

Omkring midten af 1960'erne blev en del af Nationalmuseets ikke udstillede genstande fra dansk middelalder og nyere tid flyttet fra deres hidtidige plads i Prinsens Palæes kældre til et magasin uden for museumsbygningen. Ved den lejlighed dukkede der en del genstande op, der ikke var blevet registreret, og hvis proveniens derfor var ukendt. Det er klart, at når der i en museumsbygning i over 150 år er blevet ophobet umådelige mængder af genstande, har der undertiden kunnet ske fejltagelser og forglemmelser. Blandt de genstande, der således atter kom frem i dagens lys, var en sandstensflise, 50 × 50 cm med en indskrift, der svarede til den af slotsgartner Wolff beskrevne. Nu blev stenen registreret og forsynet med museumsnummer, men hjemstedet måtte fortsat henstå som ukendt. Forbindelsen til det

Afsnittet i slotsgartner Wolffs indberetning om fundet af Christian Raiers gravsten.

frederiksbergske fund blev først etableret, da artiklens forfatter ved at se det karakteristiske bomærke aftegnet i museumsprotokollen genkendte det fra Frederiksbergbogens i øvrigt ret mangelfulde gengivelse. Slotsgartner Wolff har åbenbart afleveret sit fund til Oldnordisk Museum enten på eget initiativ eller efter mundtlig ordre fra Hofmarskallatet.

At der er tale om den samme sten, er hævet over enhver tvivl, men hvem er den mand, den er lagt over? Carl C. Christensen var ikke sikker på, at slotsgartneren havde tydet indskriften rigtigt, fordi han ikke i Ny Hollænderbys kirkebog kunne finde nogen af navnet CHRISTIAN CHRISTIANSEN RAIERS i årene omkring 1690. Derimod var han flere gange stødt på en gårdmand Pieter Jacobsen Ræger (Rayers), ligesom en Dirich Clausen Reiners var kendt som en af de Amagerbønder, til hvem Frederik III i 1651 overdrog Ladegårdsmarken.

Det er rigtigt, at der ikke i kirkebogen i slutningen af 1600-tallet optræder nogen Christian Christansen Raiers, og heller ikke skattemandtallene i Rigsarkivet nævner nogen af dette navn. Der er dog ingen grund til at forkaste Wolffs gengivelse; indskriften står klar og

Gravsten over CHRISTIAN CHRISTIANSEN RAIERIS. (Allan Tønnesen fot. 1974).

tydelig og levner ingen mulighed for en anden læsning. Spørgsmålet om, hvorfor hverken kirkebogen eller andre skriftlige kilder nævner Christian Raiers, må indtil videre stå hen.

Uanset det gådefulde heri, står det dog fast, at gravstenen er fundet på det område, hvor Frederiksbergs første kirke og kirkegård var placeret. At dømme efter stenens form, en kvadratisk flise, har manden snarest været begravet inde i kirken, og stenen har da haft sin plads i kirkegulvet blandt andre fliser af samme format.

Minderne er få om Frederiksbergs ældste kirke. Den opførtes i begyndelsen af 1650'erne, men blev delvis ødelagt allerede 1658 under

svenskekrigene. I 1662 genopførtes den i bindingsværk, men på grund af usolide fundamenter måtte den endeligt opgives i 1732. Den blev nedrevet 1734 efter opførelsen af FELIX DU SART's smukke og særprægede kirkebygning. Af den ældste kirkes inventar findes kun de to alterstager, skænket 1654 af tøjmester PETER KALTHOFF, samt en alterkalk fra 1711, skænket af LARS CHRISTOFFERSEN og LENE MICHELSDATTER.²

Man kunne have ventet, at gravsten eller fragmenter af sådanne ville dukke op under den udgravning af den ældste kirkes tomt, der blev foretaget af CHARLES CHRISTENSEN i 1943. Der blev fundet skeletter, kister og kistebeslag, der altsammen blev efterladt som det var fundet, men ingen gravsten.³

Christian Christiansen Raiers' gravflise er således udover alterkalk og -stager det eneste synlige minde om Hollænderbyens kirke.

Indtil begyndelsen af 1974 lå der på Godthåbsvej 77 et lille landsted, »Stormly«, hvis hovedbygning opførtes ca. 1856 af etatsråd J. G. B. KLEMP, der i årene 1856–64 var direktør for civillisten og således indtog en central post i Frederik VII's personlige husholdning. Hovedbygningen og de to bindingsværks sidelænger blev nedrevet for at give plads for opførelsen af en sygeplejeskole for Frederiksberg Hospital. I forbindelse med nedrivningen henledtes opmærksomheden på en lille gravsten, der lå synlig i jorden i nærheden af hegnet mod Godthåbsvej. Stenen blev midlertidigt fjernet, idet det frygtedes, at den skulle blive beskadiget under det forestående byggearbejde på grunden.

Stenen er af marmor, 49 × 31 cm, og indskriften lyder således:

HER
UNDER HVILER
DEN SALIGE OG I HERREN HENSAAVEDE
ANDREAS BØRGESEN
FØD I TRUE I IYLAND
D: 3: NOVEMBR: 1720
BLEV BORGER OG ØLLTABBER
PAA FREDERISCHBERG

DØD D: 5: MARTZ 1771
LÆS HER DET NAVN SOM OVEN STAAR
SOM ALDRIG TIDEN TÆRE MAAE
HVIS LÆGEM HER I GRAVEN ER
OG SIÆLEN LIVSENS KRONE BÆR

Indskriften er ret utydelig, men navnet og formentlig også de to årstal har umiddelbart kunnet læses.

Folk, der i dag ikke er særlig gamle, kan endnu huske, at den gamle gravsten var omgivet af en slags indhegning, og at der indenfor var plantet blomster, således at stedet fremtrådte ganske som et gravsted på en kirkegård.

Det er klart, at sådanne omstændigheder måtte kræve en forklaring og være en udfordring til beskuerens fantasi. Der er da også overleveret flere udlægninger af fænomenet. Berlingske Aftenavis bragte i april 1934 en række indlæg om stenens historie. Det fremgik heraf, at beboere på »Stormly« mente at vide, at der under stenen var begravet nogle hunde, der havde tilhørt den tidligere ejer, etatsråd Kelm (Klemp) som havde fået huset skænket af Frederik VII, der forud havde ejet det. Stenen skulle stamme fra en samling, som etatsråden i tidens løb havde erhvervet sig.⁴

Hvordan det nu end forholder sig med denne tradition står det fast, at Frederik VII aldrig har ejet »Stormly«.

Der findes imidlertid en anden forklaring, der er langt mere spændende: Det er nærliggende at tænke sig, at en mand, der ikke er blevet begravet i kirkegårdens indviede jord, må have været selvmorder. Da han er død i året 1771, er det klart, at dødsfaldet er blevet kædet sammen med en ubekræftet, og ikke videre sandsynlig tradition om, at Struensee skal have boet på den gamle gård »Godthåb« lige ved siden af »Stormly« på et tidspunkt i sin fantastiske karriere, inden den så brat afsluttedes med henrettelsen i 1772.

Historielæreren på Lollandsvejs Skole kunne derfor ved besøg på stedet i 1920'erne berette for skolebørnene, at den mand, gravstenen var lagt over, var Struensees staldkarl, der havde hængt sig, »han vidste måske for meget«. Det vides, at beretningen gjorde et uforglemmeligt indtryk på flere af eleverne.⁵

Gravsten over ANDREAS BØRGESEN. (Allan Tønnesen fot. 1974).

At denne historie har kunnet opstå på trods af selve indskriftens ord om den frederiksbergske øltapper, hvis sjæl formodes at befinde sig på det bedst tænkelige sted, må skyldes, at indskriften som nævnt ikke er ganske let læselig. Går man de tilgængelige kilder efter, viser det sig da også snart, at historien om Struensees staldkarl, der hængte sig, hører til de apokryfe, for at sige det mildt.

ANDREAS BØRGESEN's liv er i dets ydre hovedpunkter ret vel oplyst. Han blev født i landsbyen True i Vebbestrup sogn nord for Hobro som søn af BYRIAL CHRISTENSEN og (vistnok) BOEL ANDERSDATTER. Han blev døbt den 3. november 1720, den dato, der på

gravstenen angives at være hans fødselsdag. Faderen døde allerede 1730, kun 37 år gammel, efterladende sin hustru med børnene Anders (Andreas), Inger (f. 1718), Niels (f. 1725) og Anne (f. 1728).⁶

Andreas Børgesen optræder første gang på Frederiksberg i 1757. Dette år blev han, der omtales som ungkarl, viet til »Langes pige« GIERTRUD HANSDATTER. Deres første barn, Byrre, blev døbt den 13. juni det følgende år; blandt fadderne var justitsråd Kall, fru Kall og jomfru Anna Marie Kall. Den 29. februar 1760 døbttes sønnen Hans Peter med bl.a. justitsrådinde Kall og »hendes mellemste Jomfru datter« som faddere.⁷

I 1761 erhvervede Andreas Børgesen fast ejendom i Frederiksberg by. Han købte da af SAMUEL FRIDERICH ENGEL et hus »imellem Hands May^{ls} Allee paa dend Østre og Sal: Anders Christiansens Gaard paa dend Vestre Siide. Samme Huus bestaar af 7 fag Bindingsverk med qvist og Teglhængt, tillige en frugtbar Hauge med de derudi Plantede Frugt Træer. Udi værende Huus en Jern Bielægger Kackelovn«. Prisen var 800 rdl; i den anledning måtte han optage et lån på 500 rdl. af falkonermester HENRIK VERHAGEN.⁸

Hvad Andreas Børgesen har levet af indtil dette tidspunkt, vides ikke. – en enkelt gang kaldes han indsidder – men næste gang han omtales i kirkebogen, benævnes han første gang værtshusmand, hvilket formentlig ikke er uden forbindelse med erhvervelsen af huset ved Frederiksberg Allé med samt den frugtbare have. Prædikaten værtshusmand gives ham, da datteren Boel (Bold) Marie døbes den 23. november 1761; foruden justitsrådinde Kall var præstens datter Kirstine Marie Kinast, bager Henrich Mentz, Mads Kruse og Engel Gärtner faddere.

Den ældste søn, Byrre, blev begravet den 10. november 1764, kun 6½ år gammel. Andreas Børgesen optræder herefter kun lejlighedsvis i kirkebogen som fadder og forlover, inden han sidste gang nævnes 1771: »Den 8de Martij blev begravet fra Friderichsberg husmand Anders Byrresen, 51 aar gl.« Enken blev i øvrigt godt en måned senere gift med ungkarl PETER SØRENSEN, der videreførte værtshusforretningen.⁹ Hun døde 1779.¹⁰

Der er intet mystisk ved dødsfaldet, intet, der tyder på, at Andreas Børgesen ikke skulle være begravet på kirkegården som alle andre, og

vi må derfor regne med, at hans gravsten har ligget på Frederiksberg Kirkegård en årrække, indtil ingen mere interesserede sig for gravstedet. Herefter har kirken solgt stenen, som det jævnlig skete. Den er så på en eller anden måde havnet på »Stormly«, hvor man – formentlig for at skabe en romantisk plet i haven – har etableret et veritabelt gravsted. Carl C. Christensen anfører i bogen om Frederiksberg, at stenen blev fundet i april 1934; stenens tilstedeværelse på stedet er dog kendt allerede fra 1890'erne.

Det vil ses, at den mere nøgterne virkelighed ikke står mål med den romantiske selvmorderhistorie, som forfatteren kun med største ulyst har måttet pille fra hinanden.

Såvel Christian Christiansen Raiers som Andreas Børgesens gravsten er ældre end nogen af de sten, der nu befinder sig på Frederiksberg Kirkegård. Hvad den første angår, forekommer det nærliggende, at den, når der engang oprettes et bymuseum for Frederiksberg, deponeres her. Andreas Børgesens gravsten kan vel ikke påberåbe sig helt samme interesse, men dens tilknytning til »Stormly« og »Store Godthåb« kunne tale for, at den bevares her, enten på et passende sted ved den sygeplejeskole, der nu opføres på »Stormlys« grund eller i »Store Godthåbs« have.

Noter

1. Rigsarkivet. Overhofmarskallatets arkiv. I H 68. Sager vedr. Frederiksberg slotshave 1835–36. I C 26. Referatprotokol 1836, fol. 90, nr. 565.
2. Danmarks Kirker. København by III. København 1966–72, s. 445, 449.
3. Charles Christensen: Nogle Undersøgelser i Frederiksberg Have. Frederiksberg gennem tiderne II. København 1948, s. 67–85.
4. Berlingske Aftenavis 13.4., 17.4., 23.4. 1934.
5. Jfr. Leif Jacobsen: Skolen på Løllandsvej. En frederiksbergsk kommuneskole gennem 75 år. København 1974, s. 12.
6. Landsarkivet for Nørrejylland. Kirkebog for Rold og Vebbestrup sogne 1700–72, s. 57, 63, 80, 85, 257.
7. Landsarkivet for Sjælland. Frederiksberg sogns kirkebog 1736–77.
8. Landsarkivet for Sjælland. Sjællandske retsbetjentarkiver. Gamle

Københavns amt. Skøde- og pante-
protokol D. 1762–70, fol. 459a-b.

9. Jfr. Frederiksberg kirkebog 23,4.
1775: konfirmeret: Bodild Marie An-
dersdatter, 14 Aar. hos sin Stiffader
Peder Sørensen, og 25.9.1777: Mu-
sketer Johan Mathorms Barn døbt,
Maria Magdalena, Faddere ... Chri-
stian Andersen og Peder Sørensen,
begge Husmænd og Vertshusholdere
her i Byen.

10. Frederiksberg kirkebog 23.1.1779:
**Begravet Peder Sørrensens Hustrue
af Frederichsberg Gertrud Heilmann,
59 Aar gl:**

Spredte træk fra min barndoms Frederiksberg

Af KNUDÅGE RIISAGER

Ved medlemsmødet 18. februar 1974 holdt Knudåge Riisager nedsættende causeri. Efter aftale med ham blev det optaget på bånd med offentliggørelse for øje, men hans sygdom og død 26. december 1974 medførte, at han ikke selv blev i stand til at bearbejde manuskriptet. Efter aftale med hans søn, arkitekt Torben Riisager, er der nu foretaget en lempelig tilretning af det indtalte, der stadig bærer præg af den mundtlige form. Som den fine stilist Riisager var, ville han utvivlsomt skriftligt have formuleret sig anderledes, men de, der kendte ham eller blot har hørt ham, vil ved at læse causeriet kunne høre hans stemme.

Når man skal fortælle om, hvad der er passeret i fordums tider, hænder det altfor let, at visse ting og begivenheder i årenes løb forandrer karakter, så beretningen ikke er helt i overensstemmelse med det, der foregik, eller hvordan det så ud dengang; jeg har været ude for det engang tidligere, da jeg skrev nogle erindringer, at jeg blev kritiseret for netop sådanne ubetydelige afvigelser, men så var der én af vore kendte kritikere, der skrev til mig: »det skal du ikke bryde dig om, for du må huske på, at det ikke er hvordan *det virkeligt var*, men hvordan *du opfattede det*, det kommer an på, derved får det jo nemlig selvpoplevelsens karakter, og det er det, der har interesse for os andre, for »virkeligheden« kan vi jo erfare af fotografier og på mange andre måder.«

Mine forældre boede i flere år i Rusland, hvor min fader, som ansat hos F. L. Smidth og Co., ledede en cementfabrik, og her blev jeg født i 1897; men min fader blev kaldt hjem for at overtage sin gamle stilling i firmaet, og vi flyttede ind i en lejlighed på H. C. Ørstedes Vej, på hjørnet af Adolph Steens Allé, en ejendom, som forøvrigt ligger der

KNUDÅGE RIISAGER omkring 1903–04

endnu. På det tidspunkt var jeg omkring 3 år gammel, og det er denne drengs indtryk af Frederiksberg omkring århundredskiftet og en snes år fremover, som er baggrunden for efterfølgende beretning. Drengen blev fotograferet første gang omkring 1903–04 og ser måske lidt krigersk ud, selv om jeg nok tror, det nærmest må være en slags tyrolerdragt han er iført, men gevær måtte der i hvert fald være med.

Jeg har kun et svagt minde om lejligheden på H. C. Ørstedes Vej; men tydeligt husker jeg dog soveværelsets petroleumslampe, for elektrisk lys havde vi jo ikke på det tidspunkt. Når vi børn var kommet i seng om aftenen, kom mor ind og drejede ned for vægen for at slukke lampen,

Bredegade 5. (Foto 1895.)

og så sang hun en lille sang, der endte med ordene »god nat, god nat, god rolig nat«, og i det øjeblik hun kom til sidste ord, sagde lampen »Blop!« og så gik lyset ud, og så var det bare med at sove, for mor tålte ikke mere vrøvl den dag.

Denne petroleumslampe afløstes af rigtigt elektrisk lys, da min fader få år senere byggede en ejendom på Frederiksberg Bredegade nr. 5, og jeg har endnu en erindring om opførelsen af bygningen, hvor vi kom til at bo i 1. salen. Her stod en snedker og savede ved en høvlebænk, og denne sav gik op og ned, og jeg var meget interesseret, måske særlig i lyde, så jeg stak hovedet ind under høvlebænken for rigtig at nyde oplevelsen, indtil min mor gav et skrig fra sig, rev mig væk, og frelste mig fra at få hovedet savet af.

Før min fader byggede, havde der på grunden ligget en mindre landejendom opført i bindingsværk som de øvrige huse i Bredegade. Der havde nok været en slags beværtningssted i huset, og bevært-

Bredegade 5 fra gården. (Foto 1895)

ningshaven blev bevaret, da det nye hus opførtes. I denne have rodede og gravede vi børn og fandt de mærkeligste ting og sager, og jeg har derfra en samling mønter, som stammer helt fra Christian IV's tid, så beværtningen må have været her fra slutningen af det 16. århundrede og op til det 19. århundrede med dettes skillingsmønter, og i hele dette tidsrum har man altså gået og tabt pengestykker, som først kom frem igen, da vi kom til.

I denne have stod der nogle meget gamle træer midt på græsplænen. Det ene var et bergamottetræ. Bergamotten er en rund pære, der ligner et æble i formen. Den havde en ganske vidunderlig smag, i hvert fald i erindringen, ligesom kejserindepærerne på det andet træ var meget eftertragtede. Om de samme træer eksisterer endnu, ved jeg ikke; men haven fremtræder stadig som dengang for nogle og halvfjerds år siden. Da min faders hus opførtes, syntes bygmesteren, eller var det arkitekten, at der skulle sættes mine forældre, eller måske navnlig min fader,

Bredegade 5, frontispicen på den af ingeniør Riisager opførte ejendom.
(Torben Riisager fot.)

et minde, og derfor lavede han på frontispicen et relief med i venstre side en mand, der symboliserer industrien. Han sidder med et tandhjul og en spade, og han holder hånden på en mærkelig skorsten, som er en afbildning af skorstenen til den cementovn min fader havde konstrueret i Rusland. Denne ovn, som fik navnet »R.ovnen« efter forbogstavet i hans efternavn, blev anvendt i mange år over hele verden. Midt i relieffet er der et skjold, med min faders initialer E. R. og til højre sidder en dame, som øjensynlig skriver efter hans diktat. Vi børn fastholdt bestemt, at det var vores moder, der sad der, endskønt ligheden ikke var slående. Udsmykningen findes endnu, men man skal lægge hovedet meget langt tilbage for at se den, efter det nye rådhus er bygget. I lejligheden på 1. sal havde vi vort hjem, og billedet af dagligstuen er nok typisk for et velstillet, borgerligt miljø. Med de store møbler, som måske var nogenlunde tålelige at sidde i, men som i hvert fald ikke var til at rokke ud af stedet; bordet, det store svære mahognibord på ét kraftigt ben, som en fransk gueridon, med fotografier på, og helt henne til venstre en eller anden mærkværdig figur, en statue af en gudinde af en slags, men om det var »Ekko« eller »Venus«

Ingeniør Riisagers dagligstue i Bredegade 5. (Foto 1915. Privateje)

har jeg ingen erindring om mere. Billederne på væggene var af maleren HANS SMIDTH, som var broder til min faders chef F. L. SMIDTH. Det mest kendte er nok det, der kaldes »Slavekrigen«.

Der var antimakassar, sådanne blondehistorier på lænestolene og sofaen, og broderede puder og blomster. Væggene var inddelt i felter med stuk i en slags rokokofacon, og inden i feltet var der lyseblåt silketapet, men hvor vidt det var ægte silke eller noget papir, der imiterede silke, ved jeg ikke, det så i hvert fald meget flot ud. I øvrigt var stuen hvidlakeret på alt træværk, og selv gulvet var hvidlakeret, hvilket var en sjældenhed.

Foran huset var gaden brolagt, og det afstedkom et forfærdeligt rumleri, når vognene kom kørende gennem gaden, og alle vognene ude fra »landet« endte, efter at have kørt ad Peter Bangs Vej og Smallegade, i vores gade.

Ved Andebakkestien var der vandingssted, og længere fremme var der fouragehandel, med høg og havre til hestene; lige overfor os lå der et lille hus med hejseværk oppe i frontispicen, det var bager Meiers hus, og bager Meier bagte kager og brød, som hele kvarteret forstod at

Carl Meiers bageri, Bredegade 12. (H. J. Barby fot. 1900)

værdsætte. Det var meget landligt altsammen, længere henne var en smedje, og smedens søn Henrik var så forfærdelig stærk, at vi ikke kunne stille ret meget op imod ham, når vi som oftest var oppe at slås med ham. Og smeden selv kom spadserende fra smedjen og hjem til nr. 3, svingende fra den ene side af gaden til den anden – han var meget hjulbenet, om det nu var det, der gjorde det – tværs over hele kørebanelen, som om han, med hænderne i bukselommerne og med en mægtig rund mave, der stak frem over de små, tynde ben, ejede hele kvarteret. På trods af sin højst ejendommelige og pudsig figur var han en dygtig smed, og det var naturligt, at han havde slået sig ned i Bredegade, hvor hesteskoene blev slået af af de toppede brosten. Længere henne i gaden lå en lille beværning, der hed »Håbet«; om man der blev håbefuld, eller om man håbede på at komme så nogenlunde ædru ud derfra, hvad sjældent lykkedes, ved jeg ikke Og »Håbet« havde en datter, »Håbets Værtsdatter«, som var en stor, flot pige, der vistnok, uden at man går hendes ære for nær, kan siges at have udnyttet sin flothed

Beværtningen »Haabet«. Bredegade 40. (H. J. Barby fot. ca. 1890)

ganske flot. Hun står for mig som en mærkelig skabning, som jeg kun kan tænke tilbage på med en vis malerisk fornemmelse.

På den anden side af bager Meiers hus, lå der en skole som hed Frederiksberg Borger- og Realskole, men den blev revet ned som de øvrige huse, jeg har nævnt, da rådhuset skulle bygges.

Skolens leder var skolelærer Nielsen, »gamle Nielsen« kaldte vi ham. Han var virkelig en skolelærer af den gamle skole; han gik med hvidt halsbind og sort kalot på hovedet, og han så så elskelig ud, at eleverne, hvis han virkelig en gang har været nødsaget til at skælde ud, må have ment, at han måtte være syg den dag. Han var en meget elskværdig mand, jeg har senere hørt, at han var en yderst fremragende pædagog, hvis elever i mange tilfælde kom meget langt frem i livet, fordi de havde fået en vældig god og sund basis i hans skole.

Bagved vores have i Bredegade var der haver fra andre grunde, der gik ud til det, der nu hedder Frederik VI's Allé og Frederiksberg

Politistationen ved Frederiksberg Runddel. (Foto ca. 1910)

Haves forlængelse, og her løb vi, sprang over plankeværker, og det var et herligt sted at lege røvere og soldater. Her traf jeg en dreng, som var et par til 3 år ældre end jeg, og vi blev vældig gode venner, og venskabet holdt hele livet, jeg traf ham igen, da jeg begyndte at arbejde med teater, bl.a. da jeg var med til den første P. H. revy ude på Nørrebros Teater. Drengen hed nemlig OSVALD HELMUTH, hans fader var gartner og havde et gartneri der i Allégade.

For enden af Allégade kom man til Frederiksberg Runddel, som er omtrent, som den var dengang; bygningen lige overfor kirken, hvor begravelsesvæsenet nu har til huse, var dog dengang politistation, og der var detention ovenpå i kvistetagen, så fredag og lørdag aften løb vi op til politistationen og så de berusede blive slæbt ind. Der var jo dengang mange fulde mennesker, særlig da på lønningsdagene, og selv havde vi da også portnere i Bredegade, der af og til måtte derhen, endog i flere dage, inden det var muligt at komme hjem igen og feje

gaden og passe gården. Det må være hele den frederiksborgske politistyrke, der rykker frem i række og geled på det gamle billede af politistationen fra omkring 1910, og det var oppe i tagvinduerne, at de forskellige subjekter sad og kiggede sørgmodigt ud og funderede på, hvornår de mon fik lov til at slippe ud igen.

På selve Runddelen foregik der altid en masse. Der var blandt andet mange religiøse møder og særlig med FRIDA THOMSEN, der tilhørte samme sekt som skuespillerinden ANNA LARSEN, som jeg dog ikke har oplevet på Runddelen. Frida Thomsen og hendes medsøstre bar en slags hjelmlignende hovedbeklædning til deres møder og foredrag som beskrevet af HELGE RODE i én af hans bøger. Han boede i begyndelsen af Allégade, hvor der vist nu er en pensionistrestaurant. Helge Rode boede dengang i stueetagen, og jeg har tit besøgt ham der, og jeg kendte hans sønner EBBE og MIKAL. I dette hjem kom digteren SOPHUS CLAUSSEN, som boede nede på hjørnet hvor Rialtoteatret nu er, og digteren CHRISTIAN RIMESTAD, der også boede i Allégade i baghuset til et af de huse, der ligger ved siden af Lorry, et rødt hus, som stadig ligger der.

På hjørnet lige overfor kirken var der en kælder. Kælderen er der endnu – jeg tror der er en cigarhandel eller sådan noget – men dengang var der en biograf, en uhyre moderne biograf, idet den nemlig havde 2 lærreder. Grunden til denne luksus har jo nok været den, at der ned midt igennem kælderen stod en række søjler, som bar etagen ovenover, og for at alle skulle kunne se uden at generes af søjler, lod man filmbillederne gå på 2 lærreder.

Det var oven i købet meget billigt at gå i biografen der, man gav 5 øre og kunne så faktisk sidde der hele dagen, hvis man havde lyst og kunne holde til det.

Sporvognen endte på Runddelen, hvor den vendte på en drejeskive: der var linie 1, som kørte ad Frederiksberg Allé ind til byen, og så var der den høje røde sporvogn på Pile Allé, som kørte ud på Østerbro, samt linien fra Mathildevej bagved Frederiksberg Have og til – tror jeg nok – Rådhuspladsen, og det kostede en 5 øre at blive befordret på disse strækninger.

Jeg gik i LUNDINGS Skole på Amicisvej, hvor bygningen stadig ligger. Det var en udmærket skole, som desværre ophørte efter jeg

Hjørnet af Allégade og Frederiksberg Allé. (H. J. Barby fot. ca. 1900)

havde gået der et par år; så kom jeg over i Henrik Madsens Skole, som den hed dengang, nu Sankt Jørgens Gymnasium, der ligger ovre ved søerne. Jeg ville meget nødtigt i skole, jeg havde fået en fornemmelse af, at så var det sket, at så var friheden forbi »for ever«, og så var man spærret inde i systemet, og så var der ikke noget at stille op mere. Derfor blev jeg *slæbt* derhen den første dag, og jeg kom kun derhen på den måde, at min mor og min moster, som var i huset hos os dengang, erklærede, at når jeg nu havde fået et dejligt sælhundeskindstornyster og penalthus og blyanter og jeg ved ikke, hvad der hørte til med viskelæder og ting og sager, og jeg så alligevel ikke ville i skole, så kunne jeg da i hvert fald gøre det, at jeg kunne gå med derhen og forære alle disse dejlige ting til en af de skoledrenge derhenne, som måske ikke havde sådan noget. Og det lod jeg mig overtale til. Det var jeg altså dum nok til, og så gik vi derhen, og mens vi var derhenne og de skulle gå ud og lede efter sådan en dreng, så var de pludselig væk, og

siden den tid måtte jeg altså blive i skolen og kom først ud, ikke af den, men af Henrik Madsens Skole 12 år efter som student. Men der hændte mig noget, som egentlig var ret uretfærdigt, og som bekræftede min skræk for at komme i skole. Da der var gået en månedstid eller sådan noget, var der en af drengene der overfaldt mig på hjemvejen og ville klø mig, og først slog han først og så slog jeg først; hvem det var, der begyndte, det ved man jo aldrig i en krig, men vi lå i hvert fald på gaden og tævede hinanden indtil vores klasselærerinde kom forbi, og hun kunne jo ikke finde sig i, at vi gik hjem fra skole på den måde, så hun indberettede det til skolens bestyrer, Lunding, og den næste dag viste det sig så på en eller anden måde, at det var mig, der havde været synderen, og derfor skulle jeg sidde over; jeg skulle blive tilbage, når de andre gik, og måtte først gå, når hr. Lunding kom ned og sagde til mig, at nu kunne jeg gå. Jeg sad alene tilbage i klassen og ventede, og der kom ikke nogen hr. Lunding; det blev sent ud på eftermiddagen, og der kom ikke nogen hr. Lunding. Jeg begyndte selvfølgelig at blive ked af det og tudede, og det viste sig, at min mor havde ringet hen til skolen og spurgt, hvad der kunne være sket, da jeg ikke var kommet hjem, og hun havde talt med nogle på skolen, og de sagde, at det kunne de ikke forstå, for jeg var gået fra skolen, da klokken var 2 eller hvor meget den var, men jeg kom stadigvæk ikke; så endte det med, at hun gik hen på skolen for at tale med hr. Lunding, inden hun gik til politiet for at se, hvor jeg var bragt hen. Så sagde han: »Ja, det var faktisk sådan, at jeg sagde til ham, at han skulle blive, indtil jeg kom og sagde til ham, at han måtte gå, og det har jeg altså simpelt hen glemt.« Så der havde jeg siddet, det var blevet mørkt, det var om vinteren, så den har vel været 4–5 stykker, inden jeg endelig blev lukket ud, og så var jeg jo lykkelig. Men det var faktisk sådan, at straffen bestod i, at jeg i 8 dage skulle blive efter de andre. Jeg blev til gengæld fritaget for resten af straffen.

For enden af Pile Allé ligger indgangen til Søndermarken med »Jernporten«, som tidligere var indgangsporten til Frederiksberg fra København, men som altså blev flyttet ud og brugt som port til Søndermarken. Her ender Roskilde Bakke, og på samme sted endte sporvognen fra Østerbro. Hvis der havde været færdselspoliti dengang, ville sporvognen have fået den ene bøde efter den anden for at overtræde næsten alle de færdselsregler, det var muligt at opstille.

10. Roskildevej. (Foto 1913)

Når sporvognen kom til endestationen ved foden af Roskilde Bakke, kørte den lidt forbi Søndermarkens indgang, og ved hjælp af et sporskifte kørte den baglæns, rundt om hjørnet i den forkerte side, medens konduktøren klemte voldsomt med bagperronnens afgangsklokke, lidt op ad Bakken. Det var selvfølgelig livsfarligt for de trafikanter, der kom kørende ned ad Bakken i den rigtige side, for de kunne jo ikke undgå at få denne sporvogn helt overraskende lige imod sig, og mange er de folk, som er blevet rædselsslagne over dette uhyre, der kom baglæns op ad bakken. Bakken, hvor Svenskekongen i 1659 stod og så ud over den by, som han troede at kunne erobre ved stormen på København, var så stejl og høj, at man anså det for umuligt at komme over den med noget andet køretøj end en hestevogn; man mente det var umuligt at konstruere en sporvogn, endsige en bus, der ville kunne forcere denne bakke, og man førte en livlig diskussion i aviserne, og da særlig de frederiksbergske, om muligheden af at lave en tunnel igennem bakken fra Pile Allé og vandret ud på den anden side til Solbjerg Kirkegård, som dengang hed Fasankirkegården, men som skiftede

navn, da mange for alvor troede, at det var fasaner, der var begravede derude. Under tunneldiskussionen var jeg i Rom og så busser køre nok så frejdigt både ned og ikke mindst op ad alle de 7 høje.

Når man var gået op ad Roskilde Bakke, hvor der var meget idyllisk med gangsti og grøfter og Søndermarken på den anden side, og kommet op på toppen, kunne man fortsætte ud til Damhussøen. Det var en underlig sø, som var en slags vandreservoir for Københavns vandværker, og som undertiden var helt tørlagt om sommeren, når vandværket havde suget alt vandet ud af den. Så kunne man gå over det hele, og her fandt man alle mulige mærkelige ting i de første dage, efter at vandet var forsvundet fra den. Man fandt mange underlige dyr nede på bunden, snegle og ting og sager, som man slæbte hjem og arbejdede med. Nu er den aldrig tør mere, og det må vel være, fordi man nu henter vandet helt andre steder fra.

På Peter Bangs Vej lå Diakonissestiftelsen, men efter denne var der hovedsagelig kun marker helt ud til Damhussøen. Der var smukt på Peter Bangs Vej med de høje træer langs siden, og længere ude, hvor det lysnede, begyndte markerne.

Jeg husker, at min mormoder, som boede i Aalborg, men hvert år kom over om sommeren og besøgte os, sammen med os spadserede ud ad Peter Bangs Vej, og vi sad i grøftekanter og hvilede os.

Hun havde, som ældre damer dengang havde – hun var født i 1839 og har vel været 60–70 år – en lille mærkelig kappe på hovedet, hvor der var nogle glasperler, og en slags kunstig blomst sad og vippede og nikkede. Jeg syntes, det var så mærkeligt, at hun sad der på grøftekanter og nikkede samtidig med, at blomsterne nikkede tilbage til hende, og jeg tænkte, det var da egentlig så hyggeligt, at de sagde »goddag mormor, nu er du altså kommet igen og besøger os her«.

Men snart skulle jo Peter Bangs Vej også blive bebygget, gartnerierne forsvandt, og markerne er der ikke mere noget som helst tilbage af.

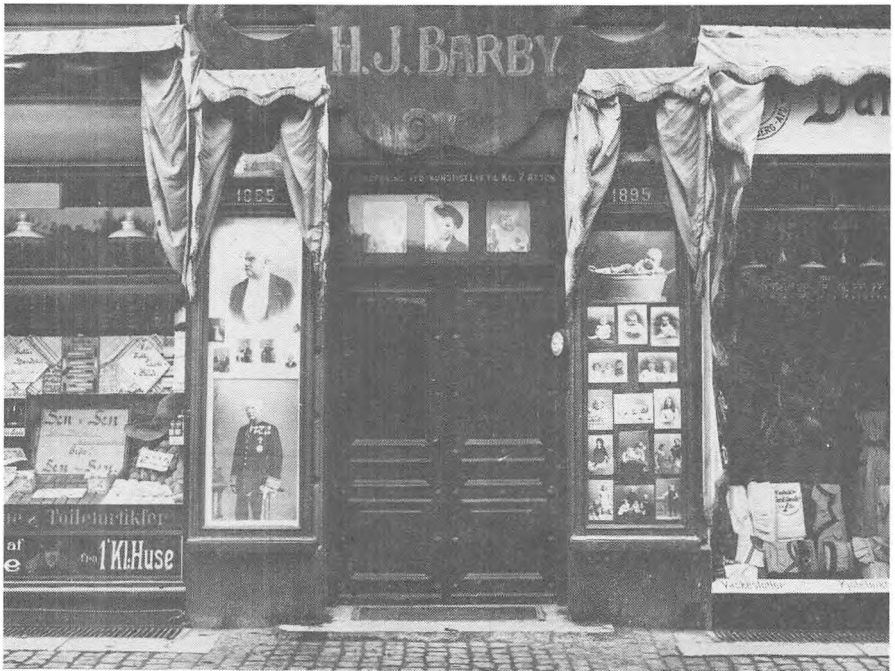
Jeg nævnede før de høje, røde sporvogne fra Mathildevej, hvor man kunne køre for en femøre, i hvert fald ned til Allégade-krydset. Der er et billede af en af disse sporvogne, hvor folk er stuvede sammen ovenpå, de har høje hatte på og rundpullede hatte, og kostumerne er også sjove lige som sporvognene. Nu bruger man jo aldrig høj hat, men

Cirkus Sarrassani på Peter Bangsvej. (Foto 1915)

endnu da jeg var ung, havde man sommetider høj hat på; jeg husker, at min søn, som dengang vel var en 3–4 år gammel og for første gang så mig med høj hat på, sagde: »Nå, skal du nu ud og køre i dag«. Han havde kun set droskekuskene med høje hatte, og andet kendte han ikke, og når man fik den høje hat på, så skulle man altså ud og køre med et eller andet.

Min fader syntes, at det var morsomt af og til om søndagen at ringe efter en landauer, hvor alle vi 7 søskende blev proppet ind, og så kørte vi en tur rundt på frederiksborgske veje; på Bülowvej, hvor der var meget mere landligt end der er nu, langs Landbohøjskolen og rundt på de andre stilfærdige veje kørte vi og vakte vist nok en vis opsigt ved, at vi var så mange i landaueren. Vi kørte tilbage igen og havde haft en dejlig søndags eftermiddagstur. Dengang havde man jo ikke bil, det fandtes vel knap nok overhovedet i landet, og jeg husker i hvert fald den første bil, jeg så. Det var i 1913, og det var nede ved Køge, og det

Gl. Kongevej 178. (H. J. Barby fot. ca. 1910)

står for mig som noget helt uforglemmeligt, når denne bil, der kørte med den fuldstændig vanvittige fart af 30 km i timen, nærmede sig, og vi røg ned i grøften, medens den for forbi og siden forsvandt som et fjernt punkt; og man kunne høre den helt inde i Køge, når den kørte ned mod Vallø Strand.

Gl. Kongevej var endnu ikke på den tid helt bebygget, der var store åbne områder, der var grøfter, og der var marker, navnlig nede omkring Henrik Steffens Vej. Jeg tror ikke, kvarteret dér blev bebygget førend omkring 1908–10, hvor jeg ganske tydeligt husker markerne, og hvor der hvert år i en årrække kom en cirkus og slog sit telt op. Det var Sarasani Cirkus, som var lige så kendt som Benneweis og Schumann er det nu, det var den store europæiske cirkus. Så var det selvfølgelig en yndet sport at kravle ind under teltet, for vi kunne jo ikke sådan købe billetter mere end engang imellem, men vi kendte smuthullerne.

og så fik vi alligevel set noget af forestillingen, indtil vi blev smidt ud. Senere holdt den til på Peter Bangs Vej, på Reebergs Fælle, som nu hedder Lindevangsparken.

På Gl. Kongevej lå i nr. 178, som er der endnu, den fotografiske forretning, fotograf BARBY; når man skulle fotograferes, var det altid her, og det gjaldt alle de frederiksbergske familier. Forretningen er, som man kan se, startet i 1885, og det er sjovt at se hele dette

Kildekonen MARIE VILLADS fejrer sin 70-års fødselsdag 10.9.1902.
(Chr. Neuhaus Eftflg. fot.)

klunkevæsen med markiser til at slå ned foran billederne, så solen ikke skulle ødelægge børnene, der ligger i badekarret, og de andre portrætter. Alle fotograf Barbys billeder var optaget på glasplader, og hele denne samling har Frederiksberg Bibliotek gennemgået og har gjort mange interessante fund af lokal betydning. I Allégade lå, ja ligger jo som bekendt endnu, etablissementet Lorry Feilberg. LAURENTIUS FEILBERG hed denne pudsige figur egentlig, men han havde fået øgenavnet Lorry. Jeg kan endnu se ham for mig. Det var en lille mand, ikke større end tobak for en skilling, han havde en stor bulehat på, en lille kort krop med lidt krumme ben, og som han gik rundt dér, lignede han mest en direktør for en loppecirkus; men han skabte dog en institution, der er blevet stående.

HOLGER DRACHMANN kom en del hos Lorry, og AKSEL JØRGENSEN malede scenerierne med de optrædende sangerinder; men Lorry

Feilberg mente åbenbart, at han skyldte Holger Drachmann et eller andet og kundgjorde derfor, at nu ville han rejse en Drachmannstatue i haven til etablissementet, og folk strømmede så sammen til afsløringen. Men man kunne ikke rigtig forstå det, for statuen stod på en underlig piedestal og den var ikke ret høj. Så trak Lorry Feilberg sløret af, og så var det kun en model i kakkelovnsfigurstørrelse af Holger Drachmann. Men det var modellen til den statue, der senere skulle blive rejst på Allégade, skønt det ikke blev Lorry Feilberg, der kom til at rejse den.

I Søndermarken er der en ting, jeg særlig mindes, og som der også findes billeder af, og det er grotten med kildekonen. Grotten er der endnu, men benyttes nu som minde over søfolk, der faldt i det fjerne i 1. Verdenskrig. På et billede fra 1865 ser man den kendte Høffdingske familie, i slægt med den senere kendte filosof, sidde udenfor grotten, medens kildekonen åbenbart er inde ved kilden for at hente vand til dem. For et par øre kunne man vederkvæge sig med et glas af dette naturkildevand.

Kildekonen, MARIE VILLADS hed hun, var en velbegavet kone, som var yndet og elsket af sit klientel. Hun var også digterske og udgav en lille bog, som jeg engang har ejet, men desværre senere har mistet. Kildekonens viser er morsomme små rørende naive sange, som jeg egentlig synes er helt på højde med de Rantzauske viser og den slags, som florerede meget dengang.

På billedet fra Kildekonens 70 års fødselsdag ser man denne yndige gamle kone nøjagtigt som jeg så hende stå der oppe. Gratulanterne er meget fine med hvidt slips og knækflip og alt hvad der hørte sig til, og der er et bord med fødselsdagsgaver og ting og sager.

Kildekonen solgte også slik og bolcher, men det var lidt mere besværligt, for disse bolcher klistrede jo sammen, selv om det ikke gjorde os så meget; men når bolcheglasset var tømt, skulle det gerne renses, hertil var kildevandet åbenbart for dyrt, så hun spyttede bare ned i glasset og gnubbede rundt med sit lommetørklæde, og så kom der nye bolcher i.

På Frederiksberg Allé lå der 2 forlystelsessteder, nemlig »Alleenberg« og »Sommerlyst«, men udover at nævne, at de eksisterede på min tid, kan jeg kun huske, at de blev revet ned efter 1. Verdenskrig,

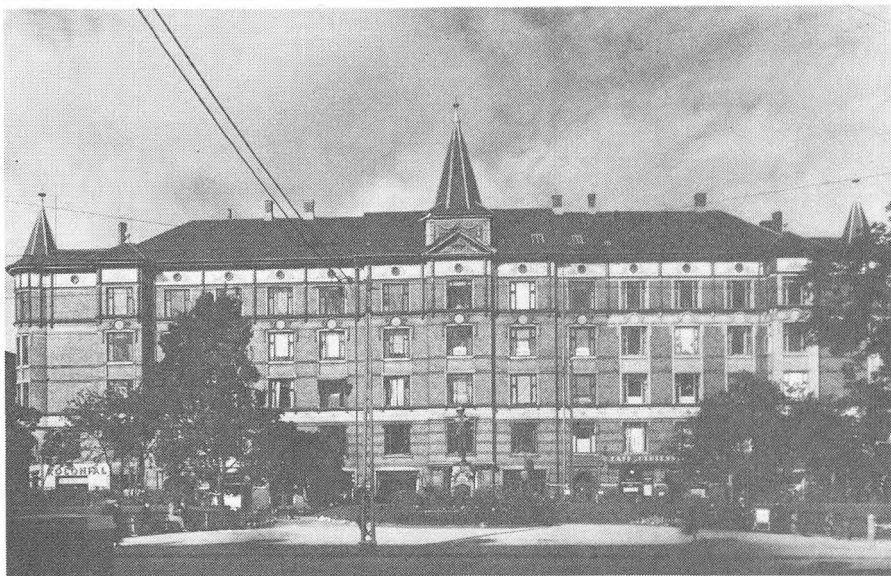
fordi publikum var rykket andre steder hen. Tivoli trak det hele ind til sig, og selv Carstensens »Alhambra«, som han oprettede efter at han havde forladt Tivoli, kunne heller ikke klare sig. Det var, som om tiden var vokset fra den form for forlystelse. Jeg tror nu nok også, det var Dyrehavsbakken, der trak folk væk fra de gamle steder, dengang transportmidlerne forbedredes, og man samtidig kunne komme ud på en tur i skoven.

Henne i Allégade lå, og ligger endnu, fornylig renoveret, en ganske dejlig restaurant, Allégade 10, med sin bekendte keglebane. Hvis man er interesseret i det gamle Frederiksbergs historie, kan man gå hen og se på det eventyrlige hav af gamle frederiksbergske billeder, der hænger på væggene der.

Om søndagen skulle man ud til Josty i Frederiksberg Have. Det var en yndet fornøjelse at sætte sig i det fri hos Josty og få kager, kaffe og the, og der mødtes så borgerskabet, og der fik de lejlighed til at sludre sammen om, hvad der nu kunne være af fælles interesser i deres by, og Josty var en sådan søndag eftermiddag et meget livligt og broget sted, og da mødte man altid de mennesker, man gerne ville hilse på eller behøvede at snakke med. Et sådant samlingssted var egentligt ganske hyggeligt og meget karakteristisk for datidens frederiksbergere.

Foran det sted, hvor rådhuset nu er bygget, lå der en stor rød bygning, og i et haveanlæg foran den stod der en statue af ADAM OEHLENSCHLAGER. Statuen er jo som bekendt nu flyttet op i Søndermarken, hvor den står på en træsoffel, som kan være meget pæn, men det er trist, at statuen ikke har fået sin gamle soffel med sig. Således som billedhuggeren SCHULTZ udformede denne soffel passede den i stilen, den her lidt svungne fin de siècle stil til statuen. Det er måske en noget sødladen statue, men på den anden side synes jeg nu alligevel, at den godt dækker det romantiske billede, man har af den unge Oehlenschläger. På soklen stod et citat fra »Aladdin«, som i få ord i virkeligheden gav et indtryk af hele Oehlenschlägers liv. »Naturens muntre Søn er Lykken næst. Hvorefter Nattens Grubler flittig grunder, naar Solen slukkes i det blege Vest, det finder han med Lethed ved et Under.« Dette er jo egentlig en karakteristik som Oehlenschläger har givet af sig selv og sin Aladdinatur.

Jeg synes, det er værd at tænke på, hvad Oehlenschläger har betydet

Allégade 31–37 med Oehlschlägers statue. (Foto 1941)

for Frederiksberg, og jeg mener, at placeringen foran rådhuset var virkelig god. Bankdirektøren AKSEL HEIDE, som skænkede statuen, sagde pudsigt nok en gang: »Bag denne statue skal Frederiksberg Rådhus bygges, når der engang bliver bygget et selvstændigt rådhus.« Jeg ved ikke, om det er tilfældigt, men rådhuset ligger der nu virkelig.

Men Oehlschlägerstatuen blev flyttet, og den står på den anden side et ganske udmærket sted i Søndermarken, hvor han selv færdedes så meget.

Jeg ved ikke, om andre har bemærket det samme som jeg, at når man med bussen kører op ad bakken og kigger ud til venstre, så får man øje på Oehlschlägers statue, som står netop akkurat sådan, at man ser ham i samme højde som én selv, og man er genstand for vitterligt synsbedrag, idet det ser ud, som om manden spadserer fremad sammen med bussen; og det virker så levende og smukt, at der måske ligefrem har ligget en tanke bagved denne placering.

Oehlenschläger skrev ofte om Frederiksberg og har et sted skrevet et digt om Søndermarken: »Skiønne Syn paa Bakke oppe! Herligt der at staae; Kirkens Spir bag Granens Toppe stiger i det Blaa. Bønder end paa Vejen kjøre til det fierne Hiem. Sagte Vinde Løvet røre, Stiernnen blinker frem.« Ganske vist er det ikke så meget bønder, der kører der mere, men det er ligesom Oehlenschläger har foregrebet denne placering: Han står og ser ud over bakken, ser dette skønne syn og siger: »Herligt der at staae.«

Det er klogt og rigtigt, at statuer af tidligere frederiksbergere står på Frederiksberg, men der kunne jo nok være flere, som burde æres herude, ikke mindst i vejnavnene. Jeg synes f.ex. det er synd, at Johs. V. Jensen, som boede så stor en del af sit liv her, først på hjørnet af Jacobys Allé og siden på Rahbeks Allé, kun mindes ved en lille knækket vej ude bag ved Nordens Plads, som man kun rent tilfældigt opdager; jeg synes nok han kunne have fortjent en mere monumental vej opkaldt efter sig. Vi mangler også en STORM P. statue. Han var en fuldstændig genial og enestående person. Jeg mener, han som kunstner står fuldt på højde med H.C. Andersen, forstået på den måde, at alle mennesker forstår ham, elsker ham, morer sig over ham og græder med ham, når han trænger ind i hjertet på én. Han var en meget, meget betydelig person.

Også han boede meget af sit liv på Frederiksberg, først på Smallegade på manzardetagen i et lille hus, som måtte vige for rådhuset, senere på Amicisvej og til slut på Asgårdsvej i et hus, som han sagde var »bygget af konditor Otto«. Jeg besøgte ham talrige gange og har siddet nætter igennem oppe hos ham, for han gik altid først i seng klokken 5–6 om morgenen.

Jeg synes også vi må have en Oehlenschläger's Allé på Frederiksberg, det er for ringe, at hans navn er knyttet til en lille snæver og kedsommelig gade på københavnsk område. Kan man ikke opkalde en del af Frederiksberg Allé efter ham?

På Diakonissestiftelsen var der en organist ved navn GEBAUER. Han var nok af tysk oprindelse, men var født og levede hele sit liv i Danmark. Hans navn er der desværre ikke ret mange, der kender, men hans melodier kender ethvert barn, selv i dag: »En lille Nisse rejste«, og »Hist hvor Vejen slaar en Bugt«, »Søskende jeg kender fem« og

Knudåge Rüsager (Tegning 1964 af Troll Rüsager. Privateje)

mange andre børnesange. Melodierne har Gebauer alle skrevet. Gebauer er begravet på SolbjergKirkegård, og jeg har tit passeret hans grav. Men engang jeg kom forbi så jeg, der var ved at ske noget med dette gravsted, og jeg forstod det var ved at blive nedlagt. Jeg gik op til AKSEL MØLLER som var borgmester dengang og sagde: »Dette kan De ikke være bekendt, hvad skal vi høre. Gebauer er en udødelig børnekomponist, og man kan ikke bare slette ham ved at rydde graven og vælte og fjerne den smukke gravsten med relief på«; men Aksel Møller sagde: »Det koster 4.000 kr. at holde et sådant gravsted, og det kan Frederiksberg Kommune ikke ofre, men gravstedet kan købes for de 4.000 kr. én gang for alle, og hvis det er muligt at samle denne sum

sammen, vil jeg være den første til at sørge for, at gravstedet reddes«. Så gjorde jeg noget helt ulovligt, som jeg fik meget skænd for bagefter. Jeg holdt et foredrag i radioen om Gebauer, hans børnesange blev sunget, og bagefter bad jeg om, at alle Danmarks skolebørn skulle give 1 øre hver til dette formål, så ville der nemlig kommet ca. 4.000 kr. ind. Det resulterede for det første i, at jeg fra Bornholm fik 5 kr., som jeg siden måtte sende tilbage, da der ikke kom flere penge, og dernæst fik jeg en reprimande fra Justitsministeriet, fordi jeg havde foranstaltet en ulovlig landsindsamling, idet jeg ikke havde fået tilladelse til den i forvejen. Så blev Gebauers gravsted nedlagt og eksisterer ikke mere. Jeg nævner kun dette som et eksempel på, hvor ofte man egentlig forsømmer ting, som man burde tænke lidt nærmere over.

Det har altid været en drøm for mig at kunne medvirke til, at man i Frederiksberg Have foranstaltede en opførelse af THOMAS OVERSKOUS: »Capriciosa«. Jeg ved ikke, hvor mange der kender dette aldeles fortryllende teaterstykke, hvor der foregår de mest mærkværdige ting. En del af handlingen foregår i Nyboder med den gamle Ole Kaninstok og hans søn Peter Kaninstok, som selvfølgelig er forelsket i en ung og smuk Nyboderpige; men så bliver han forlokket af dryaden i kanalen foran Frederiksberg Slot. Man har åbenbart dengang tænkt sig at kanalen var meget dybere og renere, for en af akterne foregår på bunden af kanalen, hvor dryaderne opholder sig. Jeg mindes stadig scenebilledet fremtryllet af teatermaleren CARL LUND, da stykket opførtes på det gamle Casino; det var næsten som så man ned i Aladdins Hule, så smukt var det lavet; og om ikke andet ville denne komedie kunne laves i fjernsynet med stor effekt.

Frederiksberg Have og Søndermarken er landskabeligt nogle enestående områder, og her har Oehlenschläger skrevet om Søndermarken: »Aldrig en Skov jeg saa yndig har funden, Kiær for mit Hierte som Søndermarks slunden, aldrig et Tag huldt majestætisk og Skjønt for mit Øie, som Frederiksberg, med de lysgule Fløie paa en forfriskende Midsommerdag.« Jeg kan i denne forbindelse nævne en ting som ofte vender tilbage i min erindring; umiddelbart efter 2. verdenskrig havde vi her i København noget som vi kaldte for »Nordisk Musikfest«. Den blev holdt skiftevis i de nordiske hovedstæder, og vi havde den altså her i København og havde en afslutningsfest ude hos Josty. Festen

fandt sted sent om aftenen efter en koncert, og på det tidspunkt var Frederiksberg Have jo lukket; men jeg havde fået den idé at få et par yngre skuespillervenner til at maskere sig og klæde sig ud som Adam Oehlenschläger og Henrik Steffens, og mens vi sad der og pokulerede på terrassen, den del af Jostys Pavillon, der vender ud mod selve haven – det var en lun sommeraften i juni måned, månen skinnede så smukt som den helst også skulle til det, der forestod – så ser vi, at der, langt oppe ad gangen, kommer 2 skikkelser spadserende; det var Adam Oehlenschläger og Henrik Steffens, som nærmede sig. De, der kender lidt til litteraturhistorien, vil huske, at det var Henrik Steffens, der inspirerede Oehlenschläger til »Guldhornene«. Så var der nogen der kikkede: »Hvad er det der sker, der går nogle mennesker derude«. Vi havde projektører, der lyste på dem. Jeg svarede: »Det er minsandten Adam Oehlenschläger og Henrik Steffens« og så var alle aldeles betagede. Da personerne kom nærmere, kom alle ud på terrassen, og så reciterede Adam Oehlenschläger »Guldhornene«. Det var et eventyr, som de nordiske deltagere aldrig nogensinde kan glemme, det var en meget betagende og hel mærkværdig oplevelse.

For at knytte fortiden til fremtiden, ville jeg foreslå, at man forsøgte at gøre Frederiksberg Allé mere festlig, med kulørte lys og morsomme fortovsrestauranter næsten som en konkurrent til Tivoli – måske som før sagt en Oehlenschläger Allé – og at man ved visioner og initiativer ville kunne få Frederiksberg til at hævde sig som en selvstændig by, en kulturel betydningsfuld og særpræget del af Københavnsområdet, sådan som vi gamle frederiksbergere jo alle ønsker den skal være.

Hvor intet andet er oplyst, findes billederne på Frederiksberg Kommunes Biblioteker.

SELSKABETS VIRKSOMHED

Ved sekretæren

MØDER

TORS DAG DEN 26. APRIL 1973 KL. 20 AFHOLDT SELSKABET SIN 30. ORDINÆRE GENERALFORSAMLING I HOVEDBIBLIOTEKETS FOREDRAGSSAL.

DAGSORDEN:

1. Beretning om selskabets virksomhed.
2. Kassereren aflægger regnskab.
3. Valg af 5 medlemmer af styret. I henhold til lovenes § 3 afgår: fhv. kommunaldirektør, cand. jur. C. F. Gerner Andersen, stadslandinspektør A. Gotthardsen, fhv. stadsbibliotekar Johs. Lehm Laursen, vicekontorchef Rudy Schrøder og assurandør Poul Zebitz.
4. Valg af revisor. I henhold til lovenes § 8 afgår: ekspeditionssekretær Finn Blædel.
5. Eventuelt.

Kun 20 medlemmer deltog i generalforsamlingen. Under formandens og næstformandens forfald bød *sekretæren* velkommen og foreslog fhv. kommunaldirektør *Gerner Andersen* som dirigent. Der fremkom ikke andre forslag. Dirigenten konstaterede generalforsamlingens vedtægtsmæssige indvarsling og gav ordet til *sekretæren*, der indledningsvis udtalte følgende:

Den 4. maj 1972 afgik provst *N. J. Rald* ved døden.

Provst Rald indvalgtes i styret for Historisk-topografisk Selskab for Frederiksberg i 1959 og var medlem af dette, til han i 1969 var fraflyttet

kommunen. Sit otium benyttede han blandt meget andet til at løse en opgave, han selv havde stillet forslag om; nemlig at skrive Frederiksberg Provstis historie i anledning af dettes 75 års jubilæum i 1972. Resultatet blev den store afhandling, »Glimt af Frederiksbergs kirkeliv«, som selskabet havde den glæde at offentliggøre i 13. bind af »Frederiksberg gennem Tiderne«. Provsten gav heri en levende og personligt formet skildring af provstiets historie, kirkebyggeriet, menighedsplejen, sygeplejen, men frem for alt en række glimrende karakteristikker af samtlige provster fra 1897 til 1972.

Næppe nogen anden ville kunne have skrevet denne afhandling med større indsigt og større personlig baggrund. Provst Rald, der blev født, da provstiet var 2 år gammelt, voksede op i et frederiksbergsk præstehjem og fik derved en stadig fornemmelse af og senere en stadig kontakt med kirkesagens udvikling på Frederiksberg. Selv kom han til at virke i ikke mindre end 45 år som præst ved Solbjerg kirke, de sidste 23 år tillige som provst på Frederiksberg.

Selskabet betragter det som en lykke, at provst Rald nåede at skrive denne grundlæggende behandling af Frederiksbergs kirkelige udvikling.

Æret være hans minde!

Sekretæren aflagde derefter følgende beretning om selskabets virksomhed i 1972/73: Ved årets slutning havde selskabet 545 medlemmer. Tilgangen af nye medlemmer har været 13, desværre ikke nok til at opveje afgang, der var på 24. Som det har været tilfældet i de senere år, skyldes afgang hovedsagelig dødsfald, i nogen grad fraflytning fra kommunen, medens udmeldelser motiveret med den besluttede kontingentforhøjelse kun har fundet sted i ganske få tilfælde. Men det er altså en sørgelig kendsgerning, at medlemstallet, der kulminerede i 1964/65 med 721, er gået stærkt tilbage. Selskabets arbejdsudvalg har jævnlig drøftet muligheder for at skaffe nye medlemmer, og et forsøg med udsendelse af en brochure i forbindelse med selskabets 25 års jubilæum blev da også forsøgt, men med skuffende resultat. Det er ikke let at finde frem til interesserede, navnlig ikke inden for den yngre generation. Måske bør det forsøges med en organiseret hvervekampagne gennem foreninger, organisationer, institutioner og lignende.

Dette har i hvert fald tidligere givet resultat. Men styret vil da også gerne benytte denne lejlighed til at appellere til selskabets medlemmer om at overveje, om der ikke inden for hver enkelts bekendtskabskreds skulle være en og anden, der kunne have glæde af at blive medlem af selskabet.

Selskabet har som regel afholdt to årlige medlemsmøder. I 1972/73 er det kun lykkedes at få afholdt eet, nemlig generalforsamlingen den 26. april 1972, som havde samlet ca. 90 medlemmer. Efter generalforsamlingens afslutning var forfatterinden, grevinde Else Moltke selskabets gæst som foredragsholder. Hendes foredrag bar titlen »3 store frederiksbergske fortællere«, hvoraf de to var dr. Louis Bobé og dr. Robert Neiiendam, den tredje grevinde Moltke selv. Det må oplyses, at foredragets titel ikke var forfattet af foredragsholderen, men af selskabets sekretær, og bifaldet, der fulgte Else Moltkes foredrag, syntes at bevise, at sekretæren ikke havde lovet for meget. Som også ved en tidligere lejlighed, hvor Else Moltke var foredragsholder i selskabet, fortryllede hun ved sin livfulde og charmerende fortællekunst. – Når der ikke blev noget medlemsmøde i resten af året, skyldes det ikke mangel på initiativ fra arbejdsudvalgets side, idet man havde tilsagn fra digteren Hans Hartvig Seedorff om et foredrag om Troels-Lund og Bakkehuset. Som bekendt har Seedorff i løbet af det sidste par år nyudgivet Troels-Lunds store trebindsværk »Bakkehus og Solbjerg«. Seedorff regnede med at have dette arbejde afsluttet i efteråret 1972, og aftalen med ham gik derfor ud på, at mødet skulle være i november. Men arbejdet trak længere ud, og Seedorff meddelte, at man måtte vente til efter nytår, og efter nytår bad Seedorff om yderligere udsættelse. Arbejdsudvalget vil gerne om muligt have netop dette møde henlagt til Bakkehuset og har derfor ikke ønsket at kombinere det med generalforsamlingen i aften, men håber, at mødet kan afholdes på Bakkehuset i løbet af maj måned. – Så vanskeligt det er at få fat i foredragsholdere, blev det umuligt at få arrangeret årets møde nr. 2, men det forventede maj-møde vil så blive erstatning herfor.

Også *publikationsvirksomheden* har været forfulgt af uheld med det beklagelige resultat, at der ikke er udsendt nogen publikation i 1972/73. Det betyder imidlertid ikke, at der ikke har været arbejdet

med denne gren af virksomheden. Tværtimod har travlheden været betydelig, idet der er 2 publikationer i arbejde, som begge vil komme i det nye år. Den ene bog er bogen om de frederiksbergske vej- og gadenavne, der har været under arbejde under meget vanskelige vilkår i en række år. Opgaven viste sig at være uhyre vanskelig, og det oprindelige manuskript, udarbejdet af forfatteren Charles Haugbøll, har måttet gennem mange faser, før det kunne betragtes som definitivt. En sidste bearbejdelse ved forfatteren blev forhindret på grund af alvorlig sygdom, der medførte hans død i januar dette år. For det endelige resultat har så selskabets sekretær måttet tage ansvaret. Manuskriptet blev sendt til trykkeri, og det så ud til, at bogen ville være færdig til udsendelse i marts – eller i hvert fald inden generalforsamlingen i aften. Dette blev forhindret af den store arbejdskonflikt, der lammede også vort trykkeri. Nu er arbejdet atter i gang, og vi har med beklagelse ikke kunnet præstere bogen færdig, som vi ønskede, kan vi i hvert fald nu love, at den vil foreligge inden længe, og dermed er den opgave, der vel nok har kostet selskabet mere besvær, arbejde og bekymringer end nogen anden, forhåbentlig omsider løst forsvarligt. Det er vort håb, at resultatet vil vise sig at være denne langvarige proces og den enorme arbejdsindsats værd. Det må i øvrigt i denne forbindelse oplyses, at Charles Haugbølls bog kun vil udgøre 1. del af værket om de frederiksbergske veje og gader. En 2. del, der skal være en slags »Minderige Huse«, der bringer en fortegnelse over, hvor kendte frederiksbergere har boet, er planlagt og under udarbejdelse til senere udgivelse. Skulle nogen i 1. del, der nu udsendes, finde mangler, fejl, eller skulle nogen kende interessante oplysninger, vil arbejdsudvalget være glad for at få kendskab hertil, idet det vil være muligt at bringe suppleringer og eventuelle rettelser i forbindelse med det nævnte andet bind.

Kassereren aflagde regnskab og kommenterede dette. Dirigenten konstaterede, at regnskabet var revideret og befundet rigtigt. Det godkendtes uden bemærkninger.

Alle valg var genvalg.

Som revisor i stedet for ekspeditionssekretær *Finn Blædel*, der havde ønsket at træde tilbage, valgtes bankdirektør *Jørgen Krüger*.

Sekretæren udtalte selskabets tak til Blædel for hans arbejde i selskabets tjeneste som revisor fra 1955 til nu.

Intet. Dirigenten hævdede generalforsamlingen. Sekretæren takkede dirigenten og bød aftenens foredragsholder, arkitekturhistorikeren, dr. phil. *Knud Voss*, velkommen. Foredraget – om de Wolffske byggerier på Frederiksberg – var ledsaget af lysbilleder af villaer, bygget af Wolff. Skildringen af Wolff og hans betydning for det frederiksbergske villabyggeri indeholdt en manende opfordring til det frederiksbergske bystyre om, medens tid endnu er, til at sikre bevaringen af Wolffs arkitektur. Sekretæren takkede for det fremragende foredrag, der i stærkt udvidet form vil blive optaget i først udkommende bind af »Frederiksberg gennem Tiderne«.

Mødet sluttede kl. 21.50.

TORSDAG DEN 25. APRIL 1974 KL.20 AFHOLDT SELSKABET SIN 31. ORDINÆRE GENERALFORSAMLING I HOVEDBIBLIOTEKETS FOREDRAGSSAL.

DAGSORDEN:

1. Beretning om selskabets virksomhed.
2. Kassereren aflægger regnskab.
3. Valg af 6 medlemmer af styret. I henhold til lovens § 3 afgår: provst J. Eilschou Holm, afdelingsbibliotekar S. Houmøller, borgmester A. Stæhr Johansen, redaktør, cand. mag. S. Kragh-Jacobsen og overformynder H. L. Thomsen. Herudover skal vælges 1 medlem af styret.
4. Valg af revisor. I henhold til lovens § 8 afgår: bankkasserer K. Lykke Larsen.
5. Eventuelt.

Der var mødt 70 medlemmer. Under formandens og næstformandens fravær bød *sekretæren* velkommen og foreslog fhv. kommunaldirektør *Gerner Andersen* som dirigent. Dette vedtoges, hvorefter dirigenten konstaterede generalforsamlingens lovlige indvarsling, hvorefter han gav ordet til sekretæren, som udtalte:

19. november 1973 er rådmand fru *Grethe Andersen* afgang ved døden. Fru Andersen indtrådte som medlem af selskabets styre i 1969, efter at provst Rald var flyttet til Løgumkloster, men hun havde været medlem af selskabet i mange år og deltog hyppigt i medlemsmøderne og gav ofte udtryk for den store interesse, hun nærede for selskabets virksomhed. Det var derfor med glæde, man så hende indvalgt i styret. Her blev hendes virksomhed imidlertid af ret kort varighed. Hun var dybt engageret i sit kommunalpolitiske og sociale arbejde, og dette i forbindelse med de store vanskeligheder og bekymringer, hun havde i sin private tilværelse, yderligere kombineret med et ikke særligt robust helbred, bevirkede, at hun sjældnere end tidligere var i stand til at deltage i selskabets arbejde. Om hendes idealistiske interesse og ildhu kunne ingen være i tvivl. Hun havde ideer og planer, der kunne være blevet selskabet til gavn, om hendes kræfter og tid havde stået mål med hendes ønsker og hendes vilje. Man vil netop erindre *Grethe Andersen* som et menneske af god vilje. Æret være hendes minde!

I 1973/74 har selskabet haft den glæde at få 18 nye medlemmer og den bekymring, at 66 er forsvundet. Årsagen er den samme som i en række foregående år: vore trofaste medlemmer dør eller flytter på plejehjem og giver afkald på forbindelsen med verden udenfor. For os er resultatet det samme: vi mister medlemmer. Vi mister flere, end vi får. Minus'et er i beretningsåret på 48, og det betyder, at vort medlemstal nu er under 500, nøjagtigt 497 – det laveste siden 1952. I 1965 kulminerede medlemstallet med 721. Nedgangen er således meget tydelig og meget beklagelig. Men når dette er konstateret, skal der dog lyde det trøstens ord, at *Frederiksberg* sammenlignet med vore nærmeste nabokommuner stadig ligger pænt. Det københavnske selskabs medlemstal svinger omkring 550, mens *Gentofte* som vort ligger på små 500. Alligevel er det arbejdsudvalgets store ønske og håb, at der må vise sig mulighed for en ny medlemstilgang i de kommende år.

Forrige år lykkedes det trods store anstrengelser kun at gennemføre et medlemsmøde. Det er der rådet bod på i dette år ved at afholde 3. Det første var generalforsamlingen den 26. april 1973 med efterfølgende lysbilledforedrag af arkitekturhistorikeren, dr. phil. *Knud Voss*, der talte om arkitekten *Henning Wolffs* betydningsfulde villa-

byggeri på Frederiksberg. Foredraget var simpelthen fremragende. Så meget beklageligere var det, at kun 20 medlemmer var mødt frem. Formentlig har emnet, hvor fængslende det end var, ikke været medlemmerne tilstrækkeligt fortroligt og i hvert fald ikke tilstrækkeligt tiltrækkende, siden så få kom til stede. For at medlemmerne i øvrigt ikke svigter vore indbydelser, viste årets to andre møder: den 29. maj på Bakkehuset, hvor *Hans Hartvig Seedorff* i en stærkt personlig form fortalte om Troels-Lund og Bakkehuset og derfra gik tilbage til Oehlschläger, af hvem han til slut gav en mesterlig oplæsning af nogle digte. Hele aftenens forløb blev optaget på bånd. Vi havde måttet begrænse adgangen til 100 af hensyn til pladsen i Bakkehuset. Antallet blev overskredet lidt, men det gik endda. Mere end halvdelen af deltagerne samledes efter mødet om kaffebordet hos Josty. Det tredje medlemsmøde fandt sted den 18. februar 1974. Her fortalte komponisten *Knudåge Riisager* om sin barndoms Frederiksberg for en forsamling på omtrent 100 deltagere. Hans foredrag, der var ledsaget af lysbilleder, blev holdt uden manuskript, hvorfor vi også i dette tilfælde tog en båndoptagelse.

Hvad publikationsvirksomheden angår, kan det i år lykkeligvis meddeles, at bogen om de frederiksberske vej- og gadenavne efter 10 års arbejde omsider blev færdig i sommeren 1973 og udsendt umiddelbart efter. Vi har ikke modtaget nogen kritik af bogen, kun af dens efter fleres mening triste omslag. Ud over en konstatering af bogens fremkomst i nogle linier i Berlingske Tidende har bogen til vor forundring ikke fået nogen som helst presseomtale. Ikke desto mindre har bogen vakt større interesse hos publikum uden for medlemskaren, end det plejer at være tilfældet med vore publikationer, idet der udover medlemskredsen er solgt omkring 100 eksemplarer. Af årets 18 nyindmeldelser skyldes de fleste også denne bogs fremkomst.

Beretningen godkendtes.

Kassereren aflagde derefter regnskab. Dirigenten konstaterede, at det var revideret og befundet rigtigt, hvorefter generalforsamlingen gav decharge.

De 5 medlemmer af styret, som var på omvalg, blev alle genvalgt. I stedet for fru Grethe Andersen valgtes rådmand *Svend Bjørn*.

Bankkasserer *K. Lykke Larsen* genvalgtes som revisor.

Dirigenten hævdede derefter generalforsamlingen. Sekretæren takkede dirigenten og gav ordet til aftenens foredragsholder, kunsthistorikeren *Bredo L. Grandjean*, som holdt et strålende foredrag »Omkring Flora Danica-stellet«. Foredraget var ledsaget af en række fortræffelige lysbilleder.

Styret har afholdt møder 11. april 1973 og 5. april 1974, arbejdsudvalget 27. oktober 1972, 11. april 1973, 7. juni 1973, 19. september 1973 samt 27. marts 1974.

SELSKABETS PUBLIKATIONER

JØRGEN HØRBØLL: FREDERIKSBERG FRA BONDEBY TIL STORSTAD. 1945. 154 s. ill.

FREDERIKSBERG GENNEM TIDERNE, I. 1946. 163 s. ill.

Indhold: Eiler Nystrøm: Frederiksberg Bys Oprindelse og Udvikling. Niels Maare: Frederiksberg Slot fra 1852 til vore Dage. Harald Langberg: Møstings Gaard og Hassagers Kollegium. H. Carl Andresen: Et Gadebillede, der forsvinder. Ejner Carstensen: Joakim Larsen som Skolemand. Bjørn Kornerup: Joakim Larsen som Skolehistoriker. Sven Houmøller: Joakim Larsens litterære Arbejder. Bibliografi.

ADAM OEHLENSCHLÄGER: FREDERIKSBERG. Et Digt. [1817]. 1947. 79 s.

FREDERIKSBERG GENNEM TIDERNE, II. 1948. 187 s. ill.

Indhold: P. B. Grandjean: Frederiksberg Kommunes Vaaben. S. Broholm: Med Matrikullen gennem det gamle Frederiksberg. Spredte Træk af Byens Udvikling. Charles Christensen: Nogle Undersøgelser i Frederiksberg Have. H. Carl Andresen: De Classenske Boliger. Chr. Grünwald: Nye Træk til Belysning af Bakkehuset.

[WILHELM HENRIQUES]: FREDERIKSBERGSKE TILSTANDE. En Skizze af W. H. Med oplysninger af *G. Krogh-Jensen*. 1949. 95 s.

FREDERIKSBERG GENNEM TIDERNE, III. 1950. 132 s. ill.

Indhold: Bjørn Kornerup: Præsten Jens Frechland og hans Skrift om Frederiksberg 1807. Ernst Priemé: Frederiksbergs første folketingsmand Carl Christian Hall 1849-81. Albert Fabritius: Overretsjustitiarius Niels Frederik Schlegel. Formand for Frederiksberg Kommunalbestyrelse 1872-91. Carl Dumreicher: Bakkehusets Charme. Småstykker: J. V. Irgens-Møller: Springvandet ved Prinsens gaard. Niels Maare: Klokkerne på Frederiksberg slot. Niels Maare: Forværelse til marmorbadet på Frederiksberg slot. Erik Petersen: Yrsa plads.

LITTERATUR OM FREDERIKSBERG. 3. udg. Udarb. af Frederiksberg Kommunebiblioteker. Under red. af J. Lehm Laursen. 1950. 200 s.

FREDERIKSBERG GENNEM 300 AAR. 1651-1951. Et Billedværk ved Mogens Lebech. Med en indledning af Niels Maare. Red. af G. Krogh-Jensen. 1951. 247 s. ill.

FREDERIKSBERG GENNEM TIDERNE, IV. 1952. 180 s. ill.

Indhold: Bjørn Kornerup: Brevveksling mellem Camma Rahbek og E. C. Werlauff 1808-1818. Mogens Lebech: Raadhusgrunden. Kaj Folmar: Mosendal.

[JACOB DAVIDSEN]: GAMLE MINDER FRA FREDERIKSBERG OG VESTERBRO. Af Petersen, Fuldmægtig. Med biografi og kommentarer ved Niels Maare. 1953. 183 s. ill.

FREDERIKSBERG GENNEM TIDERNE, V. 1954. 195 s. ill.

Indhold: Niels Maare: Fasangaarden. Tilføjelse til »Frederiksberg gennem Tiderne« IV. Carl Dumreicher: Kamma Rahbeks æsker, I. Birgitte Dall: Kamma Rahbeks æsker, II. J. Boisen Schmidt: Koleraen på Frederiksberg 1853. Niels Maare: Sejladsene i Frederiksberg Haves Kanaler.

ADAMINE GERBER: FREDERIKSBERG BY MED SIDEVEJE TIL PORTEN. Med forord og noter af Niels Maare. 1955. 121 s. ill.

FREDERIKSBERG GENNEM TIDERNE, VI. 1956. 203 s. ill.

Indhold: Mogens Lebech: Frederiksbergs ældste villakvarterer. Ernst Priemé: Det første sogneforstanderskab. Johannes Tholle: Om gartnerne ved Frederiksberg Have og Søndermarken.

DIGTERNES FREDERIKSBERG. Fra Oehlenschläger til Frank Jæger. Udvalgt og forsynet med indledning og kommentar af Poul P. M. Pedersen. Illustrationer af Ebbe Sadolin. 1957. 295 s. ill.

FREDERIKSBERG GENNEM TIDERNE. Udstilling af historiske billeder paa Frederiksberg Raadhus 29. december 1957 til 12. januar 1958 kl. 10-20. Arrangeret af Historisk-topografisk Selskab for Frederiksberg i anledning af Frederiksberg Kommunes 100-års jubilæum. 1957. 32 s. ill.

Med en indledning af *Mogens Lebech*: Frederiksberg i billedkunsten.

ROBERT NEIENDAM: FORLYSTELSERNES ALLÉ. De frederiksbergske Teatres Historie. Omslag og vignetter af *Des Asmussen*. 1958. 300 s. ill.

FREDERIKSBERG GENNEM TIDERNE, VII. 1958. 156 s. ill.

Indhold: Johannes Tholle: Om gartnerne ved Frederiksberg Have, dens økonomiarealer og i haveinspektoratet. *Victor Hermansen*: Frederiksberg Realskoles Historie. *Niels Maare*: Chr. F. Hetsch' Tegninger til Stuklofter paa Frederiksberg Slot. *J. Boisen Schmidt*: Forspillet til den store koleraepidemi. *Alfred Dyre*: Sporvognsstrejken på Frederiksberg i 1911. Småstykker: *Niels Maare*: Diderik Schäffers »Pyramide« i Dronning Sophie Magdalenes Paradekøkken paa Frederiksberg Slot. *J. Boisen Schmidt*: Frederiksberg Hospitals første sygevogn.

FREDERIKSBERG ÆLDRE KIRKEGAARD, II. *Sven Houmøller*: Paa Vandring i den stille Have. 1959. 207 s. ill.

Med plan over kirkegården.

FREDERIKSBERG GENNEM TIDERNE, VIII. 1960. 147 s. ill.

Indhold: Anne E. Jensen: Rahbek og de danske digtere. *Sigurd Swane*: Nogle smaa Erindringer fra min Barndoms Frederiksberg. *Edit Rasmussen*: Fra Lindebo til Lorry.

FREDERIKSBERG ÆLDRE KIRKEGAARD, I. *Johannes Tholle*: Den stille Haves historie. 1961. 141 s. ill.

FREDERIKSBERG GENNEM TIDERNE, IX. 1. 1962. 112 s. ill.

Indhold: Sven Houmøller: Birkedommer Eberlin. *Niels Maare*: Frederiksberg Slots Beboere fra 1852 til 1868. *Kaj Foltmar*: Justitsraaden paa Forhaabningsholm. *Niels Maare*: Prinsessernes Gaard i Ny Hollænderby.

FREDERIKSBERG GENNEM TIDERNE, IX, 2. 1962. Frederiksbergbilleder. Udarb. af *Erik Ebstrup* og *Sven Houmøller*. 1963. 387 s.

Bidrag til en bibliografi over billeder med frederiksbergske motiver gengivet i danske bøger og tidsskrifter.

FREDERIKSBERG GENNEM TIDERNE, X. 1964. 176 s. ill.

Indhold: Carl Dumreicher: Adam Oehlenschläger bag sine digte om Frederiksberg. *Kaj Foltmar*: Sejldugsfabrikken paa Wodroffgaard. *Sven Røgind*: Da Frederiksberg havde sit eget sporvejsvæsen.

FREDERIKSBERG GENNEM TIDERNE, XI. 1966. 175 s. ill.

Indhold: Jørgen Jørgensen: Solbjerg Kirkegård 1865-1965. Sven Houmøller: Visit hos en Hundredaarig. Else Kornerup: En Stambog paa Bakkehusmuseet. Sven Røgind: Jernbaner på frederiksbergsk grund. Johannes Lehmann: Orla Lehmann og Frederiksberg Slot.

ELSE GLAHN: DET KINESISKE LYSTHUS I FREDERIKSBERG HAVE. 1967. 52 s. ill.**SVEN RØGIND: FREDERIKSBERG SOM ERHVERSAMFUND. Illustrationer af Ebbe Sadolin. Omslag tilrettelagt af E. Ellegaard Frederiksen. 1968. 205 s. ill.****MARIANNE MARCUSSEN: DANSK MALERKUNST PÅ BIBLIOTEKET. 1968. 15 s. ill.****FREDERIKSBERG GENNEM TIDERNE, XII. 1968. 157 s. ill.**

Indhold: Haavard Rostrup: H. W. Bissens monument for Frederik VI i Frederiksberg Have. Axel H. Pedersen: Dommerne i Frederiksberg Birk 1888-1966. Otto Asmus Thomsen: Fra student til digter. Harald Kidde og Frederiksberg. Carl Dumreicher: Hvordan Bakkemuseet blev til. Gunnar Christiansen: En skolemand og hans livsværk. Johs. Lehm Laursen: Niels Maare. Johs. Lehm Laursen: Georg Krogh-Jensen.

FREDERIKSBERG GENNEM TIDERNE, XIII. 1970. 141 s. ill.

Indhold: N. J. Rald: Glimt af Frederiksbergs kirkeliv. H. H. Dahlerup: Carl Scherbe og Friluft-Observeriet. Hakon Stephensen: En mand, et hus og en idé. Virtus Schade: Frederiksbergske trin på Oluf Bangs trappe. Karl Rønne: »Overlærerstriden« på Frederiksberg i 1880'erne.

VEJE OG GADER PÅ FREDERIKSBERG, I. Charles Haugbøll: Frederiksbergs veje og gader. Et leksikon over deres anlæggelse og navngivning. 1973. 152 s.**FREDERIKSBERG GENNEM TIDERNE, XIV. 1972. 144 s. ill.**

Indhold: Knud Voss: Arkitekten Henning Wolff. Johs. Lehm Laursen: Fra almu-bibliotek til alménbibliotek. Aage Marcus: Oplevelser med Storm Petersen. Jørgen Cold: Verden set fra Gl. Kongevej 164. Poul Zebitz: C. W. Petersen.

Styret for Historisk-topografisk Selskab for Frederiksberg

NOVEMBER 1974

Fhv. kommunaldirektør, cand. jur. C. F. Gerner Andersen.

Rådmand, teknisk assistent Svend Bjørn.

Museumsdirektør, mag. art. Lars Rostrup Bøyesen.

Fhv. skoledirektør E. Carstensen.

Professor, dr. phil. Aksel E. Christensen.

Provst Johs. Eilschou Holm.

Stadslandinspektør A. Gotthardsen, medlem af arbejdsudvalget.

Afdelingsbibliotekar Sven Houmøller, medlem af arbejdsudvalget,
selskabets sekretær og kasserer.

Skoledirektør Poul E. Jacobsen, medlem af arbejdsudvalget.

Borgmester A. Stæhr Johansen, styrets formand.

Redaktør, cand. mag. Sv. Kragh-Jacobsen.

Fhv. stadsbibliotekar Johs. Lehm Laursen, arbejdsudvalgets for-
mand, styrets næstformand.

Vicekontorchef Rudy Schrøder.

Overformynder H. L. Thomsen.

Assurandør Poul Zebitz, medlem af arbejdsudvalget.

Revisorer:

Filialdirektør Jørgen Krüger.

Bankkasserer Kaj Lykke Larsen.

Selskabets adresse: Solbjergvej 25, 2000 København F.

Register

Udarbejdet af Sven Houmøller

- Adler, J.G.C. 9, 14–19, 42
Andersdatter, Boel 91
Andersen, C.F. Gerner se Gerner Andersen
Andersen, Grethe 126
Andersen, H.C. 115
Aus meinem Leben 13
- Baggesen, Jens 37
Bakkehus og Solbjerg 15, 123
Bakkehuset 127
Bang, Frederik L. 39
Barby, H.J. 110–12
Bast, Poul Danchel 14
Bjørn, Svend 127
Blædel, Finn 121, 124–25
Bobé, Louis 123
Boccaccio, G. 55
Borups Selskab 18, 30, 36
Boye, A.E. 23
Boye, P.H. 31
Buntzen, J. 30, 33
Børgesen, Andreas 89–93
- de Camoëns, L. 55
Capriciosa 118
Cervantes Saavedra, M. 55
Christensen, Byrial 91
Christensen, Carl C. 86–87, 93
Christensen, Charles 89
Christiansen, Anders 92
Christoffersen, Lars 89
Claussen, Sophus 104
Colbjørnsen, Chr. 28
Collett, P. 22
Confessions 65
Corinna 73
- Don Quichote 55
Sons, Poul 58, 60, 70–71
Drachmann, Holger 112–13
Drewsen, Anna Christine Dorothea 12, 19
Drewsen, Chr. 9, 12
Drewsen, Johan Christian 10
- Eilschou Holm, Johs. 125
Engel, Samuel Friderich 92
- Feilberg, Lorry 112–13
Flint, W. 11, 13
For Sandhed 22
Fragmenter af en Dagbog skreven på en Reise i Danmark 63
Frantz Sternbalds Wanderungen 54
Freund, H.E. 21
- Gebauer, J.C. 116–18
Geistliche Lieder 54
Gengangeren og han selv eller Baggesen over Baggesen 37
Gerner Andersen, C.F. 121, 125
La Gerusalemme liberata 55
Gotthardsen, A. 121
Grandjean, Bredo L. 128
Grundtvig, N.F.S. 49, 58–60, 64, 70–71
Guarini, G.B. 55
Den guddommelige Komedie 55
Gyllembourg, C.F. 23–36
Gyllembourg, Thomasine 20–36
Gärtner, Engel 92
Goethe, J.W. 13, 65
- Hamlet 62
Hansdatter, Giertrud 92
Hardenberg, Friedrich von 54
Haugbøll, Charles 123
Heger, Anna Louise 9, 11–12, 14
Heger, Carl 9, 18–19, 22, 47, 57, 62
Heger, Hans 9, 12–13, 16
Heger, Peder 9, 13, 18
Heger, Steffen 9, 18
Heiberg, J.L. 23–38
Heiberg, Johanne Luise 30–32, 35
Heiberg, P.A. 9, 20–38
Heide, A. 115
Helmuth, Osvald 103
Hetsch, G.F. 21
Holbøll, F.L. 16

- Holm, Johs. Eilschou, se Eilschou Holm
 Horrebow, O. 22
 Houmøller, Sven 125
 Hymnen an die Nacht 54

 Jensen, Johs, V. 116
 Johansen, A. Stæhr, se Stæhr Johansen
 Juel, Jens 29
 Jürgensen, F.C. 23
 Jürgensen, Lise 23–36
 Jørgensen, Aksel 112

 Kall, familien 92
 Kalthoff, Peter 89
 Kinast, Marie 92
 Klemp, J.G.B. 89–90
 Kragh-Jacobsen, S. 125
 Kruse, Mads 92
 Krüger, Jørgen 124

 Langberg, Hanne 68–75
 Larsen, K. Lykke, se Lykke Larsen
 Larssen, Anna 104
 Laursen, Johs. Lehm, se Lehm Laursen
 Lehm Laursen, Johs. 121
 Linde, Lucie 9
 La Luciada 55
 Lund, Carl 118
 Lund, Carl Andersen 31
 Lunding, N.C. 104–06
 Luther, Martin 40, 43, 47–49
 Lykke Larsen, K. 125, 128

 Marezoll, J.G. 18, 41
 Meier, Carl 100–102
 Menneskekienderen 36
 Mentz, Henrich 92
 Michelsdatter, Lene 89
 Molbech, Chr. 9, 14, 41, 49, 58–75
 Molbech, Chr. K.F. 64–65
 Moltke, A.W. 39
 Moltke, Else 123
 Moltke, F. 28
 Moltke, J.G. 39
 Mynster, J.P. 9, 13–16, 39–58, 70, 76

 Mynster, O.H. 39, 50, 53, 63
 Møller, Aksel 117

 Neiendam, Robert 123
 Nielsen, Sophus 102
 Novalis 54

 Ording, Birgitte 65
 Ording, Johan 85
 Overskou, Thomas 118

 Il Pastor fido 55
 Petersen, Robert Storm, se Storm Petersen
 Petrarca, F. 55
 Pingel, Ophelia 10
 Poetisches Taschenbuch 54

 Raeger, P.J. 87
 Rahbek, K.L. 9–83, 85
 Rahbek, Kamma 6–83
 Raiers, C.C. 86–88, 93
 Rald, N.J. 121–22
 Reiners, D.C. 87
 Riisager, Knudåge 95–119, 127
 Riisager, Torben 95
 Riisager, Troll 117
 Rimestad, Chr. 104
 Rode, Ebbe 104
 Rode, Helge 104
 Rode, Mikal 104
 Rousseau, J.J. 65
 Ruhe, jomfru 47–48

 du Sart, Felix 89
 Schlegel, Friedrich 54
 Schmidt, Eline 18–19
 Schmitz, F.L. 6
 Schrøder, Rudy 121
 Schultz, J. 114
 Schwanenflügel, H. 10
 Seedorff, Hans Hartvig 123, 127
 Shakespeare, William 54
 de Staël-Holstein, Anne Louise Germaine 73
 Steffens, Heinrich 40, 51, 119
 Store Godthaab 90, 93

- Storm Petersen, R. 115
Stormly 89–90, 93
Struensee, J.F. 90
Stæhr Johansen, A. 125
Sveistrup, H.G. 22
Sørensen, Peter 92
- Tasso, T. 55
Thaarup, Th. 31
Thomsen, Frida 104
Thomsen, H.L. 125
Tieck, L. 54
Troels-Lund, T.F. 15, 123, 127
- Ungdomsvandringer i mit Fødeland 59, 63
- Vaarblomster og Hedeurter 59
- de Warens, Louise 65
Verhagen, Henrik 92
Werlauff, E.C. 59
Verdenskrøniken 59
Wilhelm Meisters Lehrjahre 65
Villads, Marie, 111, 113
Wolff, C.A. 85, 87
Wolff, Henning 125–26
De vonner og de vanner 30
Voss, Knud 125–27
- Zebitz, Poul 121
- Oehlschläger, Adam 50, 54, 60, 85, 114, 119,
127
Oehlschläger, Christiane 9, 11, 17, 31
Ørsted, A.S. 85

Indhold

<i>Anne E. Jensen: Kamma Rahbek. 1775–1829</i>	6
<i>Allan Tønnesen: Frederiksbergs to ældste gravsten</i>	85
<i>Knudåge Riisager: Spredte træk fra min barndoms Frederiksberg</i>	95
Selskabets virksomhed, ved sekretæren	121
Register	133

FREDERIKSBERG GENNEM TIDERNE, XV

er sat med Times og trykt på Isi-offsetpapir

i Nordlundes Bogtrykkeri, København

NORDLUNDE
KØBENHAVN